

Herbert Spencer'in Görüşlerinin Türkiye'ye İntikaline İlişkin Bir Örnek: İbrahim Aşkî'nin *Terakki: Kanunu ve Sebebi* Başlıklı Tercümesi

Çiğdem Özbay*

Öz

XIX. yüzyılın önemli düşünürlerinden olan Herbert Spencer'in (1820-1903) Osmanlı aydınları üzerindeki etkisi yadsınamazdır. Özellikle evrim ve ilerleme kavramları etrafında şekillendirdiği organizmacı toplum görüşü sıklıkla tartışılmıştır. Sosyolojinin kurucu fikirleri arasında yer alan ve diğer sosyal bilimlerin de bakış açılarını önemli ölçüde etkileyen "terakki/ilerleme" anlayışı da Osmanlı aydınlarının hareket noktasını teşkil etmiştir. Bu anlayışın etkileyici bir anlatımını bulduğumuz Spencer'in "Progress: Its Law and Cause" başlıklı makalesi de 1335 yılında İbrahim Aşkî [Tanık] tarafından Türkçeye kazandırılmıştır..

Bu makalesinde Spencer, yeryüzünün, yeryüzü üzerindeki hayatın, toplumun, devletin, sanayinin, ticaretin, dilin, müziğin, edebiyatın, güzel sanatların, bilimlerin gelişmesinde basitten karmaşığa birbirini takip eden farklılaşmaların yattığını savunmuştur. İlerleme, ona göre, heterojen olanın homojen olandan türeyip gelişmesidir ve bu farklılaşma süreci, bütün organizmaların tarihi olduğu gibi bir organizma olan toplumun da tarihidir. Darwin'in *Türlerin Kökeni*'nden iki yıl önce kaleme alınmış bu eser, evrimin seyrine ve ilerlemenin ilkelerine dair ilgi çekici bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmamızda söz konusu metnin transliterasyonu paylaşılacak ve I. Meşrutiyet Dönemi'nden XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan süreçteki ilerleme algısı ekseninde Osmanlı aydınlarının Spencer'a olan ilgilerinin nedeni tartışılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Herbert Spencer, İlerleme (Terakkî), İbrahim Aşkî (Tanık), Toplumsal Evrim, Homojenlikten Heterojenliğe Geçiş.

---

* Dr., cozbay@ankara.edu.tr , 0000-0003-1322-3900

An Example Regarding the Transfer of Herbert Spencer's Views to Turkey: Translation of İbrahim Aşkı's Progress: Its Law and Cause

Çiğdem Özbay

Abstract

The influence of Herbert Spencer (1820-1903), one of the important thinkers of the 19th century, on Ottoman intellectuals is undeniable. Especially, the organismic view of society, which he shaped around the concepts of evolution and progress, has been frequently discussed. The understanding of "progress", which is among the founding ideas of sociology and significantly influenced the perspectives of other social sciences, also constituted the starting point of the Ottoman intellectuals. Spencer's article titled "Progress: Its Law and Cause", in which we find an impressive expression of this understanding, was translated into Turkish by İbrahim Aşkı [Tanık] in 1335.

In this article, Spencer argued that successive differentiations from simple to complex lie in the development of the earth, life on earth, society, state, industry, commerce, language, music, literature, fine arts and sciences. For him, progress is the development of the heterogeneous from the homogeneous, and this process of differentiation is the history of society, which is an organism, as it is the history of all organisms. Written two years before Darwin's *Origin of Species*, this work stands out as an interesting work on the course of evolution and the principles of progress. In our study, the transliteration of the aforementioned text will be shared and the reason for the interest of the Ottoman intellectuals to Spencer will be discussed in the axis of the perception of progress from the First Constitutional Monarchy period until the first quarter of the 20th century.

Keywords: Herbert Spencer, Progress, İbrahim Aşkı (Tanık), Social Evolution, Transition from Homogeneity to Heterogeneity.

Giriş

Charles Darwin'in (1809-1882) anıtsal eseri *Türlerin Kökeni*'nde (1859) ortaya koyduğu evrim kuramının düşünce ve bilim dünyasında yarattığı sarsıntıların etkisi günümüzde de devam etmektedir. Düşüncenin sekülerleşmesinin önünü açan bu kuram, değişmeyen, durağan dünya algısını ve yaradılış inancını sarsmış, antroposentrik bakış açısının mantıksızlığına işaret etmiştir. Marx'ın toplumun “kaçınılmaz sona doğru şaşmaz bir zorunlulukla işleyen” gelişim yasalarına atıfta bulunmasında¹ ve Freud'un bilinçaltı kuramını ortaya koyuşunda² Darwin'in biyolojik evrim kuramının izlerini görmek mümkündür. Freud'un psikanaliz derslerinden birinde belirttiği şekliyle, insanın naif öz-sevgisi, Kopernik ve Darwin'in görüşleriyle iki büyük darbe almıştır. İnsanın megalomanisine vurulacak üçüncü ve en yaralayıcı darbe ise egoya kendi evinde bile efendi olmadığını kanıtlamaya çalışan psikolojik araştırmalardan gelecektir.³

Bowler'a göre, sosyoloji, antropoloji, psikoloji gibi XIX. yüzyılın ortalarında ortaya çıkan bilimlerin gelişimsel bir tarih anlayışını benimsemesinde etkili olan evrim düşüncesi, bilim tarihindeki öneminin yanı sıra modern kültürü Batı düşüncesinin geleneksel köklerinden ayırmasıyla da devrim niteliği taşımaktadır.⁴ Ancak ilerleme, gelişme ve evrim fikirlerinin biyolojinin evrimci bakış açısını önceler biçimde uzun zamandır toplumsal kuramda mevcut olduğu da göz ardı edilmemelidir.⁵ Sosyal ve kültürel bilimlerin ana sorunlarını ve bakış açılarını derinden etkilemeyi sürdüren ilerleme fikrinin klasik anlatımını Aristoteles, Condercet, Fontenelle, Comte, Spencer gibi düşünürlerde bulmak mümkündür.⁶

XIX. yüzyıl, Osmanlı aydınları için de her alanda gelişme ve değişimlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Demir'e göre, XIX. yüzyılın ilk yarısında özellikle Aydınlanma Dönemi Fransız felsefesi anlaşılmalı ve aktarılmaya çalışılırken, ikinci yarısında, materyalizm, deizm, ateizm, panteizm, pozitivizm, liberalizm, determinizm, individualizm, evölüsyonizm (Lamarckçı, Darwinci, Sosyal) gibi akımlar ön plana çıkmıştır.⁷ Özellikle II. Meşrutiyet Dönemi'nde, özgür düşünce

1 Robert Nisbet, *Sosyolojik Düşünce Geleneği*, çev. Yusuf Kaplan, 3. Baskı, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2020, s. 476.

2 Peter Watson, *Fikirler Tarihi: Ateşten Freud'a*, 8. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 916.

3 Sigmund Freud, *A General Introduction to Psychoanalysis*, New York: Garden City Pub. Co., 1943, s. 252.

4 Peter J. Bowler, *The non-Darwinian Revolution: Reinterpreting a Historical Myth*, Baltimore: John Hopkins University Press, 1988, s. 174.

5 Kenneth Bock, “İlerleme, Gelişme ve Evrim Kuramları”, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, Yay. Haz. Mete Tunçay, Aydın Uğur, 3. Baskı, İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2014, s. 98.

6 Bock, “İlerleme, Gelişme ve Evrim Kuramları”, s. 61.

7 Remzi Demir, *Philosophia Ottomana: Osmanlı Felsefesi*, Birleştirilmiş Yeni Baskı, İstanbul: Lotus Yayınevi, 2018, s. 406-407.

ve neşir ortamının doğmasıyla biyolojik evrim düşüncesiyle sınırlı kalınmamış; ilerleme, gelişme, modernleşme kuramlarına da ilgi artmıştır.

Herbert Spencer (1820-1903) da Osmanlı aydınlarınca ilgiyle takip edilen isimlerden biri olmuştur. Anlaşılır yazım tarzı ve olgu ve olayları daha geniş bir perspektiften ele alışıyla XIX. yüzyıl düşün ve bilim dünyasında öne çıkan Spencer, evrim fikrini biyoloji biliminin ötesine taşıyarak insanlık tarihinin tüm seyrini ele alıyormuş gibi görünen kapsamlı bir teori ortaya koymuştur. Aynı zamanda başlangıçta bireysel organizmanın olgunluğa doğru gelişimini belirtmek için kullanılan “evrim” terimini modern anlamda popülerleştiren kişidir.⁸ Spencer’ın evrim ve ilerleme fikrinin, sosyoloji, psikoloji, eğitim, kültür ve politika üzerindeki etkilerini formüle etmeye çalıştığı eserleri de Osmanlı aydınları tarafından değerli bulunmuş ve ivedilikle tercüme edilip okuyucuyla buluşturulmak istenmiştir.

Bu makede de Spencer’ın Darwin’i önceler şekilde, evrimin temel prensiplerini tartıştığı, ilerlemenin genel kanununu ortaya koyduğu önemli makalesi “Progress: Its Law and Cause” konu edilecektir. Spencer’ın 1857’de yayımladığı bu makale 1919 gibi erken bir tarihte “Terakki: Kanunu ve Sebebi” başlığıyla Osmanlıcaya tercüme edilmiştir. Çalışmamızda söz konusu metnin transliterasyonu paylaşılacak ve I. Meşrutiyet Dönemi’nden XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan süreçteki ilerleme algısı ekseninde Osmanlı aydınlarının Spencer’a olan ilgilerinin nedeni tartışılmaya çalışılacaktır.

I. Birinci Meşrutiyet’ten XX. Yüzyılın İlk Çeyreğine: Osmanlı Aydınlarının “Terakki” Algısı

Batı, XVI. yüzyılda yeniden doğuşu deneyimlerken Osmanlılar, her şeyde en ileri oldukları yanılgısına düşerek değişmek değil muhafaza etmek kaygısına düşmüşlerdir.⁹ Bu konservatif düşüncenin altında yatan bir diğer neden ise düzenin ilahi iradede kaynaklandığı ve sonsuza kadar devam edeceği inancı olmuş, gerçekliğin önüne bir perde gibi inen bu inanç, düzeni günün şartlarına uygun şekilde değiştirmenin önemi ve gerekliliğini görmeye de engel olmuştur.¹⁰ Bilgiyi de edinilip saklanacak, gerekirse getirtilecek bir şey olarak gördüklerinden edindikleri bilgiyi geliştirme zahmetine girmemişlerdir.¹¹ Neredeyse üç yüzyıl devam eden bu durum gelenek karşıtı, bilinçli ve istemli modernleşme sürecine girme isteğiyle değişmiş; yenilik, gelişim ve ilerlemenin tek anahtarının Batı’da olduğu düşünülmüş ve Batılılarla sürekli temas halinde olabilmek için gerek bireysel gerek siyasi girişimlerde bulunulmuştur. Dil ve bilim öğrenme mecburiyeti fark

8 Bowler, *The non-Darwinian Revolution: Reinterpreting a Historical Myth*, s. 40.

9 Halil İnalçık, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, 6. Baskı, İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2017, s. 96.

10 Kemal K. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, 3. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2017, s. 42.

11 Bernard Lewis, *Hata Neredeydi?*, Çev: Murtaza Özeren, 2. Baskı, İstanbul: Kronik Yayınları, 2020, s. 52.

edilmiş “öteki”ne olan algı ve tavırda değişikliğe gidilmiştir. II. Mahmut Dönemi (1808-1839) reformları ise, XIX. yüzyılın ikinci yarısında ilerleme ve modernleşmenin yönünü belirleyen yenilikler olmuştur ancak bunları da askerî baskıların, ekonomik emperyalizmin ve açık sömürünün bir ürünü olarak okumak mümkündür.¹² Berkes'e göre de, XVIII. yüzyılın başlarından XX. yüzyıl başlarına dek Osmanlı sisteminin ilkeleri birer birer aşınmıştır: ‘Tanrı düzeni’ kavramı yerine ‘doğa düzeni’ kavramı; toplumun dışında ve üstünde devlet anlayışı yerine hukuk devleti anlayışı; ‘denge’ kavramı yerine ‘devrim’ kavramı ve ‘gelenek’ kavramı yerine de ‘ilerleme’ kavramı gelmiştir.¹³

XIX. yüzyıl sonları ise H. İnalçık'a göre, Batıcı laik okullarda eğitim alarak pozitif bilimlerle tanışmış, her türlü fikir, teori ve ideolojiyi serbestçe tartışabilen ve değişim isteyen aydınların Cumhuriyet ideolojisinin temelini attıkları bir dönem olmuştur.¹⁴ Ancak siyasal, toplumsal, ekonomik, kültürel bir darboğazın yaşandığı bu yıllarda bekâ sorununa çözüm olarak modernleşmenin, tekâmül ve terakkinin gerekliliğini kabul eden aydınlar, bunun nasıl ve ne yönde olması gerektiği konusunda ise uzlaşmamış görünmektedir. Duyulan gelişme ve ilerleme ihtiyacı karşısında zamanın en ileri medeniyeti olan modern Batı örnek alınmış ancak Atatürk'e kadar geleneksel toplumun mukavemeti sebebiyle modernleşmenin sadece teknolojiye ve usulde mümkün ve arzu edilir bir şey olduğu görüşü hâkim olmuştur.¹⁵ Buna rağmen bilim ve teknolojinin toplumsal amaçlara hizmet etmesi gerektiği yönündeki görüş Osmanlı modernleşme düşüncesi içinde kendine yer bulamamış, teknolojik gelişmeler devlete fayda sağladıkları ölçüde kabul edilmiştir. Sosyal ve ekonomik değişimin etkileri, geleneksel siyasi ilişkilerin süregelmesi için göz ardı edilmiştir.¹⁶

Batı'da ilerleme fikri, geçmişin sentezini ve geleceğin kehanetini içeren bir teori olarak işlev görmüş; insanlığın belirli ve arzu edilir bir doğrultuda nihayetsiz bir şekilde adım adım yol alacağı çıkarımını temel alan bir tarih yorumuna dayandırılmıştır.¹⁷ Jön Türk düşünce geleneğinde ise ilerleme, pozitivist dünya görüşü içinde konumlandırılmış ve “düzen” ile ilişkili olarak ele alınmıştır. İlerleme ya da gerilemenin ölçütü ise Batı medeniyeti olarak kabul edilmiştir. Kemalizm ise düzeni “milli bütünlük” fikriyle temellendirmiş, terakki olarak kavranan toplumsal değişim sürecinde bu birlik ve bütünlüğün korunmasını hedeflemiştir.¹⁸

12 Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, s. 84.

13 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, 22. Baskı, İstanbul: YKY, 2016, s. 33.

14 İnalçık, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, s. 58.

15 İnalçık, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, s. 95.

16 Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, s. 163-164.

17 J. B. Bury, *The Idea of Progress: An Inquiry into Its Origin and Growth*, 1st Ed., New York: Dover Publications, 1955, s. 5.

18 Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, 15. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, s. 160-162.

İnalcık'ın dönemlendirmesine göre ‐Türk Aydınlanma Çağı‐ olarak kabul edilebilecek 1890-1914 yılları arasında ve iki dünya savaşı arası dönemde ilerlemenin halledilmesi gereken bir mesele olarak ele alındığı ve üzerine çokça yazılıp çizildiği görülmektedir. Terakki kavramı söz konusu yıllarda popüler bir sözcük haline gelerek sıklıkla kullanılmış ve bu kavram düşünce tarihi ve modernleşme kapsamında ele alınmıştır.

Osmanlı aydınları ilerleme fikrinin kökenini, sebebini ve sonuçlarını tartıştıkları, Batı'nın kaydettiği ilerlemeyi sorguladıkları, kendi toplumlarında ilerlemenin karşılığını bulmaya çalıştıkları yazılar kaleme almışlardır. İslam'ın ilerlemeye engel yahut destek olup olmadığı hususunda tartışmalara girişmiş, ilerlemenin dil ve düşüncedeki değişimle bağlantısını kurmaya çalışmış, ‐Millet terakki etmek istiyor mu?, ‐İlerleme nasıl sağlanır?‐ gibi sorulara yanıtlar aramış ve ilerlemenin doğası hakkında fikir yürütmüşlerdir.¹⁹ Bu hususta öne çıkan üç ismin görüşlerini kısaca ortaya koymak faydalı olacaktır.

Öyle görünmektedir ki, Hoca Tahsin Efendi (1811-1881), terakki konusunu kapsamlı şekilde ele alan ilk isimdir. *Mecmua-i Ulûm* dergisinin ikinci cildinin beşinci sayısında yer alan 1297 (1880) tarihli ‐Tarih-i Terakki‐ başlıklı yazısında amacının terakkinin bazı ilmî ve genel bahislerini bir araya getirip ortaya koymak olduğunu belirtmiştir.²⁰ Terakkinin bir kanununun olmasını caiz ve mümkün gören Hoca Tahsin Efendi, henüz üzerinde uzlaşmış ve hükme varılmış bir kanunun olmadığını da okuyucunun dikkatine sunmuştur.

İlk uygarlıklardan başlayarak XIX. yüzyıla kadar geçen sürede düşüncedeki, sanattaki, edebiyattaki, dindeki, felsefedeki gelişmeleri serimleyerek ilerleme fikrinin gelişim seyrini ortaya koyan Hoca Tahsin Efendi, Ortaçağ'da terakki fikrinin olgunlaşmasını sağlayacak şartların ve sebeplerin uygun olmadığını vurgulayarak ancak XVII. yüzyıla gelindiğinde Descartes, Bacon, Pascal gibi büyük filozofların sayesinde bu fikrin teceddüd ettiğini belirtmiştir. Ona göre, kaba ve eski sufi kıyafetlerden soyunarak tahkikat kaftanı giyen bu filozoflar bütün ilmî araştırmalarında terakki fikrini kendilerine kılavuz edinmişler, sonraki asırlarda bu fikrin bir kanun-ı küllî hükmünde kabul edilmesinde etkili olmuşlardır.²¹

19 Bu hususların tartışıldığı makalelerden bazıları şunlardır: Musa Kazım, ‐İslam ve Terakki‐, *İslâm Mecmuası*, 1329, c. 1, sy. 1, s. 1-6; c. 1, sy. 2, s. 34-36; c. 1, sy. 3, s. 75-77; Celal Nuri, ‐İslâmiyet Mâni'-i Terakki midir?‐, *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, 1336, c. 4, sy. 88, s. 1037-1041; c. 5, sy. 89, s. 1053-1056; c. 5, sy. 90, s. 1069-1072; c. 5, sy. 91, s. 1085-1088; Mustafa Sabri, ‐Terakki Edelim, Fakat Müslüman Kalmak Şartıyla...‐, *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]*, 1335, c. 17, sy. 431-432, s. 113-115; Milaşi İsmail Hakkı, ‐Milletlerin Terakkisinde Elifbanın Hissesi‐, *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]*, 1335, c. 17, sy. 431-432, s. 119-122; Ali Kami, ‐Terakki ve Taklid‐, *İçtihad*, 1330, c. 5, sy. 104, s. 67-70; Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, ‐Terakki ve Tekâmül‐, *Hikmet*, 1328 [1327], c. 2, sy. 56, s. 2-3; Ahmed Rasim, ‐Fikr-i Terakki‐, *Maarif*, 1270, c. 1, sy. 8, s. 117-118; M. Sadık, ‐Terakki-i Lisan ve Terakki-i Fikir‐, *Maarif*, 1309, c. 5, sy. 114, s. 150-152.

20 Hoca Tahsin Efendi, ‐Tarih-i Terakki‐, *Mecmua-i Ulûm*, 1297, c. 2, sy. 5, s. 353.

21 Hoca Tahsin Efendi, ‐Tarih-i Terakki‐, s. 357.

Hoca Tahsin Efendi, okuyucularını Batılı filozofların yaptığı gibi akli ve iradeyi yol gösterici olarak kabul etmeye davet ederek makalesini sonlandırmıştır. Ona göre, ilerlemek doğayı kontrol altına almak ve ona üstün gelmektir. Bu kıskırtıcı düşünceye rağbet etmek gerekir ki ilerleme aynı zamanda hepimiz için kutsal bir vazifedir. Bize düşen sahip olduğumuz ilerleme potansiyelini açığa çıkarmak için çabalamaktır.²²

İlerlemeyi kutsal bir vazife addetmesi Hoca Tahsin Efendi'nin İslamiyet'i ilerlemeye bir engel olarak değil teşvik edici bir unsur olarak gördüğünü söylememizi de mümkün kılmaktadır. Şemseddin Sami Bey de bir yazısında hayranı olduğu Hoca Tahsin Efendi'nin din hususunda derin mevzulara girmekten çekinmediğini belirtmiştir.²³ Onun, İslamiyet'i medeniyet ve terakkiye ulaştıracak en emin yol olarak gördüğünü, bu düşüncesini de hadis, ayet, şer'î hükümler aracılığıyla ispat ettiğini, bunun aksi görüşlere sebep olan şeyin de cahil mutaassıpların İslam'ın gerçeklerinden ve Kuran'ın hükümlerinden bîhaber olarak şeriatça yasaklanmış bazı düşünceleri İslam'a isnat etmeleri olduğunu vurguladığını yazmıştır.²⁴

Aynı şekilde Ahmed Midhat Efendi (1844-1912) de terakki konusunu ilk işleyenler arasındadır. İlk olarak 1886-1890 yılları arasında *Tercümân-ı Hakikât* gazetesinde yayımlanan bazı yazılarının kitap haline getirilmesiyle oluşturulmuş *Musahabât-ı Leylîye* (1306/1890) adlı eserinin on dördüncü musahabasını bu hususa ayırmıştır. Burada terakkinin yirmili yaşlarında bir genç ile ellili yaşlarındaki biri için farklı anlamlar ifade ettiğini yazan Ahmed Midhat Efendi'ye göre, gençler, terakki sözcüğünün bile alışılmadık ve yeni olduğu zamanları hayal dahi edemezken yaşlılar, 20-25 senelik bir müddet zarfında bizde husûle gelmiş bulunan terakki ile bu kelimenin asıl hikmeti arasındaki ilişkiyi pek de takdir edemezler.²⁵ Ahmed Midhat ayrıca, gençlerin radikal liberalist (külliyyet ve ifrat derecesinde terakkiper), yaşlıların ise retrograd (ifrat derecesinde muhafazakâr) olduğunu vurgulayarak ilerlemenin fikir ayrılıklarının artması nispetinde zorlaşacağını belirtmiştir. Ona göre, yirmi sene önce okuryazar olmak yeterli iken şimdi birçok lisan ve fen bilmek önem kazanmış, hangi ilmi hangi dilde yaptığın bile belirleyici olmaya başlamıştır.

Spencer gibi ilerlemenin bir zorunluluk olduğunu dile getiren Ahmed Midhat Efendi, terakkinin isteğe bağlı olmadığını, gerek bireysel gerek toplumsal olarak çağın koşullarının gerektirdiği şekilde davranmanın kaçınılmaz olduğunu, şartların o insanı yahut o milleti değişime zorlayarak ilerlemeyi gerekli kılacağını

22 Hoca Tahsin Efendi, "Tarih-i Terakki", s. 370.

23 Şemseddin Sami, "Hoca Tahsin", *Hafta Dergisi*, sy. 5, 1298 (1881), s. 72-76.

24 Demir, *Philosophia Ottomana: Osmanlı Felsefesi*, s. 461.

25 Ahmed Midhat, *Musahabât-ı Leylîye*, On Dördüncü Musahaba, "Terakki" (İlk defa olarak Tercümân-ı Hakikât'te tefrika edildikten sonra kitap şeklinde dahi Kırk Anbar Matbaası'nda basılmıştır.), İstanbul, 1306, s. 2-3.

vurgulamıştır.²⁶ Bu anlamda ilerlemeyi, bireyin ve buna mukabil toplumun gelişmesi ve kalkınmasıyla bir tutmuş görünmektedir. Diğer eserlerinde olduğu gibi Doğu-Batı medeniyetlerini karşılaştırma yoluna giderek bu fikre vardığını söylemek mümkündür. Zira 1889'da resmî görevli olarak Stockholm'de Oryantalistler Kongresi'nde bulunmuş ve kongre bitiminin ardından yaklaşık üç buçuk aylık bir Avrupa seyahatine çıkmıştır. Gezisi sırasında gördüklerini ve yaşadıklarını da daha sonra yayımlamış ve Avrupa'nın bilim ve teknolojisine hayretini ve hayranlığını gizleyememiştir.²⁷

İlerlemeyi konu edinen bir diğer önemli eser ise Mustafa Şekip Tunç'un (1886-1958) *Terakki Fikri: Menşei ve Tekâmülü* (1928) başlıklı eseridir. Eser, ilk olarak *Hayat* dergisinde yayımlanmış yazılardan oluşan bir derleme halindedir. Hoca Tahsin Efendi'nin makalesine benzer şekilde, ilkçağdan XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar geçen sürede fikirlerin gelişim seyrini ortaya koyduğu bu eserde Mustafa Şekip, düşünsel gelişmeleri sadece kronolojik olarak vermekle kalmamış her düşüncenin kökenini, etkilediği ve etkilendiği akımları saptayarak bir düşünce soy zinciri oluşturmuştur.²⁸ Psikoloji, pedagoji ve felsefe alanlarında önemli çalışmalara imza atmış üretken bir akademisyen olan Mustafa Şekip, pozitivist olmayan Bergsoncu bir çizgi izlemiş ve muhafazakâr bir değişim anlayışı gütmüştür. Oluşun ve evrimin gerçek anlamına sezgi yoluyla ulaşılabileceğini düşünen Bergson, hayatı, giderek daha karmaşık formlarla gittikçe daha yüksek düzeylere taşıyan içsel bir hamle olarak tanımladığı *élan vital* (*yaşam atılımı*) görüşü sebebiyle hayatın gerçekleştirilmesi gereken bir amacı olduğu düşüncesini reddetmiştir.²⁹ Hayat, sürekli olarak ilerleyen sonsuz bir çeşitlilik; durmaksızın değişen yaratmadır. Bu sebeple mekanik ya da determinist bir evrimden değil yaratıcı bir evrimden söz edilebilir.

Mustafa Şekip'e göre, mekanik kuramların dünyayı olmuş bitmiş, her şeyi verilmiş kapalı bir sistem olarak düşünmeleri ilerleme imkânını ortadan kaldırdığı gibi fertlere tanınan mutlak özgürlüğün bütünü iyiliğine hizmet etmediğini de göstermiştir. Organik dünya görüşünün bireyi bütüne feda ederek hürriyetleri engellediği düşünülse de medeniyetin ilerlemesi için sıkı bir bütüncülük gözetilerek fertlerin yaratıcı ve orijinal olmalarına imkân tanınmalı, bütünü idare edenler müttekâmil ve idealist olmalı, fertler bütünü ve medeniyeti ilerletecek yaratıcı bir ahlak ve siyaseti alışkanlık haline getirmiş bir eğitimle yetiştirilmelidir.³⁰ Böylece Mustafa Şekip ilerlemeci materyalist, idealist, realist felsefeleri eleştirirken

26 Ahmed Midhat, *Musâhabât-ı Leyliye*, s. 4.

27 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2015, s. 14.

28 Mustafa Şekip Tunç, *Terakki Fikri*, haz. Osman Bahadır, İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 2005, s. 16.

29 Ahmet Cevzici, *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Say Yayınları, Yedinci Baskı, 2017, s. 982.

30 Mustafa Şekip Tunç, "Mekanik ve Organik Davaların Kıymetleri ve Bunlardan Alınacak Dersler", *Cumhuriyet Gazetesi*, 27.09.1942, s. 2.

kendi ilerleme anlayışını ortaya koymayı başarmış, epistemolojik veya metafizik idealizmden farklı olarak ahlaksal ve siyasal idealizm anlayışına ulaşmıştır.³¹

Osmanlı ve cumhuriyet aydınlarının tekâmül kavramını biyolojik evrime, terakki kavramını ise toplumsal ve kültürel evrime karşılık olarak kullandıklarını ve modernleşme, çağdaşlaşma ile ilişkisi bağlamında ele aldıklarını ve ilerlemenin bireyin özgür iradesiyle eylesmesinden değil, tarihsel ve kültürel bir bütün olarak toplumun iradesinden kaynakladığı düşüncesinde olduklarını söylemek mümkündür. Cumhuriyetin ilanı ve Atatürk Devrimleri ile de değişimin kaçınılmazlığı fark edilmiştir. Yaşanan zihniyet değişikliği, bütün alanlarda değişiklik ve ilerleme isteğini körüklemiştir. Bilimsel zihniyetin topluma canlılık, dinamizm ve değişim getireceğinin ve geleneksel toplumu modern toplumdan ayıran unsurun ilerleme temposu olduğunun aydına varılmıştır.³²

II. Spencer'ın Felsefesi ve Türkiye'ye Girişi

Otodidakt olarak nitelenebilecek olan ve XIX. yüzyıl düşünce ve bilim dünyasının önemli ve oldukça üretken isimlerinden Spencer, sosyoloji, psikoloji, pedagoji, biyoloji ve ahlak alanlarında önemli eserlere imza atmıştır.³³ Ekonomik, toplumsal, kültürel ve dinsel açıdan köklü değişikliklerin yaşandığı Viktorya dönemi İngiltere'sinde çokça tartışılan liberalizm, gelişme, ilerleme, evrim düşüncelerinin izlerini takip edebileceğimiz isimlerdendir. Burke'e göre, Spencer, toplumsal değişimi açıklayan modellerden 'modernizasyon' modeli için iyi bir örnektir. Toplumsal evrim, tedrici ve kümülatif olan bir toplumsal değişimdir ve artan bireyleşme sürecine işaret eder. Değişimin esası endojendir. Bu modelin teorisyenlerinin toplumu geleneksel ve modern olarak iki tipe ayırma eğiliminde olduklarını belirten Burke'e göre, geleneksel toplumlarda insanlar değişimin farkında olmayıp eylemlerini gelenek ve teamüllerle meşrulaştırırlar. Modern toplumda ise insanlar değişimin farkındadırlar ve eylemler ilerleme için meşrulaştırılır. Bu modelde toplumsal değişim, içsel bir gelişme süreci olarak görülür ve kentleşme, laikleşme ve yapısal farklılaşmayla özetlenir. Toplum birbirine bağımlı parçalardan oluştuğundan birindeki değişim diğesinde de değişimi

31 Doğan Özlem, "Terakki (İlerleme) Fikrinin Kaynağı ve Gelişimi", *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, Bahar, sy. 14, 2005, s. 207.

32 İnalçık, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, s. 100.

33 Spencer'ın kitaplarından bazıları şunlardır: *Social Statics; or, The Conditions Essential to Human Happiness Specified, and the First of Them Developed* (1850), *Education: Intellectual, Moral, and Physical* (1854-1859), *Principles of Psychology*, 2 cilt (1855), *First Principles* (1862), *The Principles of Biology*, 2 cilt (1864-1867), *Essays: Scientific, Political, and Speculative* (1868-1874), *The Study of Sociology* (1873), *The Principles of Sociology*, 3 cilt (1876-1896), *The Principles of Ethics*, 2 cilt (1879-1893), *The Man Versus the State* (1884), *An Autobiography*, 2 cilt (1904).

zorunlu kıldığı ve toplumun farklı kesimlerinin aynı hızda değişmeyeceği de göz önünde bulundurulur.³⁴

Toplumsal evrimin modern toplumu ortaya çıkaracak ilerlemeci bir doğası olduğunu düşünen Spencer, toplumu parça ile bütünü birbirisi ile ilişkisi çerçevesinde ele almıştır. O, bir bedende organlar arası işbölümü ve her bir organın kendi işini yapması ile gerçekleşen mükemmel uyum fikrine dayanmış ve toplumda da benzer bir yapının olduğunu düşünmüştür.

Çalışmalarında karşılaştırmalı tarihsel yöntemi ustalıkla kullanan ve olgulara objektif yaklaşmayı ilke edinen Spencer, evrimin ilkelerini doğal seleksiyon da dâhil olmak üzere, insan topluluklarına, toplumsal sınıflara ve bireylere uygulamıştır ve “en uygun olanın hayatta kalması (survival of the fittest)” fikri de ona aittir.³⁵ Spencer’a göre, canlı bir organizma olarak kabul ettiği toplumlar ve bünyesindeki parçalar sürekli bir evrim sürecinden geçerler ve fonksiyonları gittikçe farklılaşır, farklılaştıkça birbirlerine bağımlılıkları ve bütünleşme artar. Bu şekilde basitten karmaşığa, homojenden heterojene, belirsizden belirliye giden bir ilerleme görülür. Spencer, insan topluluklarının yöneten ve yönetilen kısımlarının karmaşık bir evrim geçirmesi sonucu artan iş bölümü vesilesiyle basitten karmaşık medeniyet seviyesine ulaştığını düşünmüştür. Ona göre, temel sosyolojik sınıflandırma da, işbirliğinin güç yoluyla sağlandığı askerî toplumlar ile işbirliğinin gönüllü ve kendiliğinden olduğu endüstriyel toplumlar şeklindedir.³⁶ Askerî toplumlar sanayi öncesi toplumlardır, belirli bir düzen yoktur ve askerî gücü elinde bulunduran toplumsal yapıyı da denetlemektedir. Endüstriyel toplumlarda ise bu güç farklılaşarak iktisadî bir hal almış, toplum sanayinin ihtiyaçları doğrultusunda şekillendirilmiş, statü ve roller karmaşıklaşmış ve barış içinde evrimleşmek benimsenmiştir.

Cemiyet, genel ilerleme kanunu gereğince, yeni sanat ve mesleklerin ortaya çıkmasıyla ve var olanlarda uzmanlaşmanın ve merkezileşmenin artmasıyla homojenlikten heterojenliğe doğru yol alacaktır. Serbest ticaret ve ekonomik rekabet, doğal seleksiyonun sosyal şekilleri olup bunlara karışmak kozmik evrim sürecini bozacak ve ilerlemenin yoldan sapmasına da sebep olacaktır.³⁷

Osmanlı aydınlarının biyolojik evrim kuramıyla eş zamanlı olarak Spencer’ın organik toplum görüşünü ve bununla ilintili olarak evrimci ilerleme anlayışını tartışma konusu yaptıklarını söylemek mümkündür. Spencer’ın toplumları organizmaya benzetişinden, bireysel organizmalar gibi kurumların, cemaatlerin,

34 Peter Burke, *Sosyoloji ve Tarih*, çev. Mehmet Tanju Akad, İstanbul: Işık Yayınları, 2019, s. 94-96.

35 Tayfun Atay, *Din Hayattan Çıkar*, 7. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019, s. 209.

36 <https://www.britannica.com/biography/Herbert-Spencer/The-synthetic-philosophy-in-outline#ref324230>. [Erişim Tarihi 14.02.2022].

37 Stephen F. Mason, *Bilimler Tarihi*, çev. Umur Daybelge, Ankara: AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013, s. 387.

milletlerin de evrim geçirdiği ve farklılaşarak bütünleşmeye doğru gidildiği düşüncesinden etkilenmişlerdir. Bedii Nuri, Mustafa Satı, Asaf Nefi, Ahmed Şuayb bu konuya değinen isimlerdendir.

Bedii Nuri *Ulum-ı İktisadiyye ve İçtimaiyye Mecmuası*'ndaki "Hayat-ı İçtimaiyye" başlıklı makale dizisinde "Cemiyet nedir?", "Cemiyet bir uzviyet midir?", "İçtimai organizma biyolojik organizmayla kıyaslanabilir mi?", "Bir cemiyeti karakterize eden nedir?" sorularına cevap aramıştır. Spencer'in "Her bütün onu oluşturan parçaların esasından meydana geliyorsa cemiyet de onu teşkil eden fertlerden ibarettir." düşüncesinde olduğunu yazmıştır. Ancak Bedii Nuri'ye göre bu, cemiyetin fertlerin karakterinden ve mizacından başka bir karaktere sahip olamayacağını iddia etmektir ki bunun yanlış olduğu açıktır. Spencer, canlı varlıklardan meydana gelen bir cemiyetin inorganikten ziyade organik olanla benzer olacağı konusunda haklıdır fakat unutulmamalıdır ki bir cemiyeti teşkil, tavsif ve temyiz eden şey, yalnız onu oluşturan fertler değil, bunların tâbi oldukları tarz-ı içtimaidir. Cemiyet ne kadar sıkı sıkıya teşkil edilmiş ise fertlerin bütünleşmesi de o derece temin edilmiş olur. Yani toplumsal evrim ne kadar ilerlemişse toplumsal varlık da o derece açık, aşikâr olur.³⁸

Bedii Nuri'nin kardeşi Mustafa Satı da doğa bilimleri ile toplumsal bilimler arasındaki şiddetli bağı gösterebilmek amacıyla aynı mecmuaya yazdığı "Uzviyetler ve Cemiyetler" yazısında bütün cemiyetlerin, milletlerin, hükümetlerin uzviyetler gibi doğup yaşayıp öldüklerini belirtmiş ve etnografya ve sosyolojinin araştırmaları ilerledikçe bu fikrin daha da kuvvetlendiğini ve toplumsal organizma (organisme social) teorisinin çıktığını savunmuştur.³⁹ Ona göre, uzviyetler cemiyetlere benzediği gibi cemiyetler de uzviyetlere benzer. Bu benzeyişin derecesini ortaya koyabilmek için etnoloji biliminin değerli verilerinden faydalanmak yerinde olacaktır. Bütün içtimai heyetlerde fertler arasında hem bağımsızlık hem dayanışma vardır, ancak bunun derecesi işbölümünün derecesine bağlıdır. İlkel cemiyetlerde her fert muhtaç olduğu her şeyi kendi kendine tedarik ve imal eder ve toplumsalın içinde olmasının avantajı ise, hayat savaşında kendini savunma kolaylığıdır. İleri cemiyetlerde ise her fert kendi geçimine çok az yarayacak şeylerle uğraşır, ürünlerin ve işlerin mübadelesi sayesinde geçinir ve toplumun her şeyinden çok ve geniş ölçüde faydalanır.⁴⁰

Ahmed Şuayb da fert ve cemiyet arasındaki sıkı bağı vurguladığı "Devlet ve Cemiyet" başlıklı makalesinde toplumların ve kurumların değişimini bireysel

38 Bedii Nuri, "Hayat-ı İçtimaiyye I", *Ulum-ı İktisadiyye ve İçtimaiyye Mecmuası*, Eylül 1325, sy. 9, s. 7-9.

39 Mustafa Satı, "Uzviyetler ve Cemiyetler", *Ulum-ı İktisadiyye ve İçtimaiyye Mecmuası*, Ağustos 1325, sy. 8, s. 434.

40 Satı, "Uzviyetler ve Cemiyetler", s. 448.

zihniyetin değişimine bağlı görmüştür.⁴¹ Ona göre, bütün varlıkların evrimini idare eden kanunlar, toplumsal kurumları da idare eder. Değişim hiçbirinde ani olmayıp her nesil tarafından biriktirilen hissedilmez farklılaşmaların sonucudur.⁴²

II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde hukuk danışmanlığı ve büyükelçilik görevlerinde bulunan Mehmed Münir (Ertegün) (1883-1944) ise Spencer'dan yaptığı çevirilerle onun görüşlerinin tanınmasında ve geniş bir okur kitlesine ulaşmasında etkili olmuştur.⁴³ Spencer üzerine yazılanları da takip eden Mehmed Münir, Sylvan Drey'in "Herbert Spencer's Theory of Religion and Morality" (1887) başlıklı makalesini 1327'de tercüme etmiştir. Literatüre kazandırdığı Spencer'ın eserleri şunlardır:

Mehmed Münir, *Vaz'-ı Kanunların Hataları*, İstanbul: Mürettibîn-i Osmaniye Matbaası, 1327 (*The Man Versus State*, 1884 kitabında yer alan dört makaleden üçüncüsüdür: "The New Toryism", "The Coming Slavery", "The Sins of Legislators", "The Great Political Superstition").⁴⁴

Mehmed Münir, *Kavanîn-i Tabi'iyeye*, İstanbul: Mürettibîn-i Osmaniye Matbaası, 1327 (*Essays: Scientific, Political, and Speculative*, II. Cilt, 1891, içinde "On Laws in General and The Order of Their Discovery" başlıklı makale).

Mehmed Münir, *Fikrî, Ahlâkî, Bedenî Terbiye*, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1340 (*Education: Intellectual, Moral and Physical*, 1854-1859).

III. Metne, Tercüme ve Tercümana Dair

Tekâmülden terakkiye uzanan argümanların en müktedir ve etkili gelişimini Spencer'da izlemek mümkündür.⁴⁵ Çevriyazısını sunduğumuz makalesinde toplumsal evrimi ilerleme ile eşitleyen Spencer'a göre, her ne kadar ilerleme bilinen hakikatlerin ve keşfedilen kanunların sayıca çokluğu olarak kabul edilse de asıl olan bu artan bilgi ile ortaya çıkan içsel değişimlerdir. Değişimi, doğurduğu menfaatlerden ayrı tutarak onun hakikatini, aslını ortaya koymaya çalışan Spencer, evrimin sadece organik hayatın bir mekanizması değil, kültürü de şekillendirici bir

41 Ahmed Şuayb, "Devlet ve Cemiyet", *Ulum-ı İktisadiyye ve İçtimaiyye Mecmuası*, Kanun-ı Evvel 1324, sy. 1, s. 54.

42 Ahmed Şuayb, "Devlet ve Cemiyet", s. 55-56.

43 Spencer'in tercüme edilen diğer eserleri ise şunlardır: İbrahim Aşki, *Terakkî: Kanunu ve Sebebi*, Dersaadet: Ali Şükrî Matbaası, 1335 (*Essays: Scientific, Political, and Speculative*, c. 2, 1891, içinde "Progress: Its Law and Cause" başlıklı makale) ve Selmin Evrim, *İlk Prensipler I-II*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1947 (*First Principles*, 1862).

44 Mehmed Münir parlamenter yönetimler işleyişini anlamak açısından bu makalenin tercümesini elzem gördüğünü belirtmiştir. Ona göre, Meşrutiyet idaremi henüz çok gençtir ve usul-i meşverette en yaşlı olan kavmin [İngilizlerin] mümtaz düşünürlerinin düşünceleri bizler için çok kıymetlidir. Parlamento kararı ile kanun koymanın incelikleri bizler için üzerinde düşünülmesi zaruri konulardır.

45 Bury, *The Idea of Progress: An Inquiry into Its Origin and Growth*, s. 337.

güç olduğunu ve insanlığın ilerleme tarzını yansıttığını vurgulamıştır. Dünyanın ve yaşamın ortaya çıkışından, toplumların ve hükümetlerin oluşumuna, bilimler ve güzel sanatlardaki gelişmelere kadar bu değişim ve farklılaşma sürecinin izlerini görmek mümkündür ki Spencer bu hususu şöyle özetlemiştir:

Çeşitli delillerle gösterilmiştir ki organik gelişme kanunu bütün gelişme, ilerleme ve evrimin kanunudur. Basitten karmaşığa ardışık farklılaşma hareketiyle ilerleme, bu âlemin geri dönüp bakabileceğimiz en eski değişimlerinde şahit olduğu gibi, tümevarım yoluyla ispat edebileceğimiz en yeni değişimlerinde de aynen görülür. Bunun gibi dünyanın jeolojik ve iklimik evriminde; yeryüzünde herbir organizmanın gelişiminde; organizmaların türlerinin çoğalmasında; ister medenî fert ister bütün kavimler göz önüne alınsın bütün insanlığın evriminde; hem siyasî hem dinî ve iktisadî düzen yönüyle cemiyetin evriminde; günlük hayatımızda çevremizi oluşturan insan faaliyetinin sayısız bütün faydalı ve soyut ürünlerinin evriminde dahi görülür. Bilimin derine inebileceği en uzak geçmişten dünkü değişime kadar ilerleme diyebileceğimiz şey homojenin heterojene dönüşümünden ibarettir.⁴⁶

Kozmolojik, jeolojik, organik, sosyal, ekonomik, bilimsel ve sanatsal ilerlemelerin ortak bir düzen uyarınca olduğunu düşünen Spencer, "Her etki edici kuvvet, birden fazla değişim meydana getirir." ilkesini genel kanun olarak ortaya koymuştur. Spencer için ilerleme, tesadüf değil bir zorunluluktur ve insan kaçınılmaz şekilde mükemmelleşecektir.⁴⁷

Farklılaşarak ilerleme başlangıçta basit ve homojen olarak bulunan toplumsal bütünde de açık biçimde izlenebilir. İlk hâkim ve mahkûm şeklinde bir yapı arz eden toplumsal bütün söz konusudur. Hâkim kısım da dünyevi ve dinî olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Ardışık farklılaşmalar ve asırların geçmesi sonucu bunlar karmaşık politik ve dinî organizasyonlar halini almışlardır. Bunun dışında bir de mülki ve dinî kanunlarla düzenlenemeyecek ikincil farklılaşmalar, adetler, adablar, törelerden oluşan muğlak bir bütün daha meydana gelmiştir. Böylelikle bütün milletler artan heterojenlik sonucu hem diğerlerinden hem de kendi içlerinde belli sınıflara ve kısımlara ayrılarak farklılaşırlar. Bu karmaşık evrim süreci, bu ilerleme her ferdi başlı başına aynı işi yapan vahşi bir kabileden başlayarak fertleri çeşitli şekillerde iş gören medeni cemiyet ile son bulur ve bir işçi sınıfı kâim olur. Cemiyetin bu endüstriyel düzeninde homojenden heterojene doğru gerçekleşen bu ilerlemenin daha yüksek safhalarında ise bütün insan türü iktisat bakımından birleşecektir.⁴⁸

46 Herbert Spencer, *Terakki: Kanunu ve Sebebi*, müt. İbrahim Aşkı, Dersaadet: Ali Şükri Matbaası, 1335, s. 44.

47 Herbert Spencer, *Social Statics; or The Conditions Essential to Human Happiness Specified, and the First of Them Developed*, New York: D. Appleton and Company, 1888, s. 80.

48 Spencer, *Terakki*, s. 22-24.

Metne dair ilgi çekici başka bir nokta ise, Spencer'ın onu, Darwin'in anıtsal eseri *Türlerin Kökeni*'nden yaklaşık iki yıl önce kaleme alması ve onu önceleyen fikirleri içermesidir. Spencer bu makalesinde, şeylerin şu an oldukları hallerine nasıl geldiklerini bilmeden onların ne olduklarına dair gerçek bir anlayışa sahip olamayacağımız düşüncesinden hareket ederek yaşamın, insanın, zihnin, dilin, sanatın, edebiyatın, bilimin, ahlakın ve kurumların sürekli ve kademeli gelişimini ortaya koymuş, kapsamlı bir felsefi sistem geliştirmiştir. Evrim fikrini, biyolojinin ötesine taşımış ve insanları geleneksel değerleri yeniden düşünmeye sevk etmiştir.

Dolayısıyla bu tercüme, düşünce ve bilim tarihi literatürümüz için önem arz etmektedir. Zira evrim kuramları ve özellikle Darwin'in görüşlerinin hararetle tartışıldığı yıllarda farklı ve daha geniş bir bakış açısının keşfi olarak karşımıza çıkmış ve sadece organik olarak değil ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi olarak da bir değişim ve evrim sürecinin yaşandığına dikkatleri çekmiştir. Toplumsal değişimin yoğun yaşandığı bir dönemde böylesi durumların bir kanunu takip ediyor olması düşüncesi ve olası sonuçlarının ortaya konulmuş olması aydınlarımız için bir nebze de olsa yol gösterici olmuştur. Bu metni paylaşarak da karşılaşılan sorunların bilimsel ve felsefi temelde ele alınıp tartışıldığını, geniş bir perspektiften olaylara bakıldığını ve çağı yakalamak ve modernleşmek adına her türlü kaynaktan istifade edildiğini göstermek amaçlanmıştır.

Mütercimimiz İbrahim Aşkî Efendi'nin (1873-1977) hayatı hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Öğretmenliğini yaptığı Necip Fazıl Kısakürek'in *O ve Ben* (1975), *Kafa Kâğıdı* (1984) gibi otobiyografik eserlerinde kendisinin bahsi geçmektedir. İbrahim Aşkî Bey, 1891 yılında Mekteb-i Bahriye-i Şahane'den makine mühendisi olarak mezun olmuş, bu okulda ve Heybeliada Bahriye Mektebi'nde uzun yıllar öğretmenlik yapmıştır. İngilizce, Arapça ve Farsça bilen İbrahim Aşkî tasavvuf edebiyatıyla ve şiirle yakından ilgilenmiştir.⁴⁹

İbrahim Aşkî'nin eserleri ise şunlardır:

Tasavvuf Makamı (1955) (İbn Arabî'den tercüme), *Mektep Terbiyesi* (1914), *İngilizceden Tercüme Numuneleri* (1916), *Çocukların Şiir Defteri* (1917), *Edebiyat Ders Hülâsaları* (1921-1922), *Fuzuli Hakkında Bir İki Söz* (1922), *Terbiye İşî* (1940).

İbrahim Aşkî Bey'in Spencer tercümesi, her ne kadar kendi çizgisinin dışında bir esermiş gibi görünsün de bu eserini aldığı eğitimin bir yansıması olarak okumamız mümkün görünmektedir. Kısakürek'in belirttiğine göre, İbrahim Aşkî Bey, İngiltere'de yüksek matematik eğitimi almış, edebiyat, felsefe, matematik, fizik gibi bilimlerin en derinine inebilmiş ancak birkaç risaleden başka bir şey yayımlamamıştır.⁵⁰

49 Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdulvahap Davran, "İbrahim Aşkî Tanık'ın Edebiyat Dersi Hülâsaları Eseri Üzerine Bir İnceleme", Yüksek Lisans tezi, Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

50 (Kısakürek'ten aktaran) Davran, "İbrahim Aşkî Tanık'ın Edebiyat Dersi Hülâsaları Eseri

Terakkî: Kanunu ve Sebebi başlıklı tercüme eseri ise Dersaadet Ali Şükrî Matbaası basımıdır. 87 sayfa olup Osmanlıca baskının editörünün giriş yazısıyla başlamaktadır.

Spencer'in ilk olarak 1857'de⁵¹ sonra 1881'de⁵² genişleterek ve son olarak 1891⁵³ tarihli kitabının ilk cildinde yayımladığı "Progress: Its Law and Cause" başlıklı makalenin tercümesi olan bu metinde İbrahim Aşkı Bey'in 1891 tarihli baskıyı temel aldığını, diğer baskılarla yaptığımız karşılaştırmalı okumamız sonucu söyleyebilmekteyiz.

Öyle görünmektedir ki, mütercim, metinde geçen bazı kurumları isim vermeden tercüme etmiştir. Şöyle ki: *British Museum* ve *Sydenham Exhibits*, sadece müze olarak; *Illustrated London News*, resimli gazete şeklinde; *Railways Times* da şimendifer gazetesi olarak çevrilmiştir.

Spencer'in isim vererek yaptığı atıflarda da mütercim, kişi isimlerini belirtmemiştir. Örneğin; orijinal metinde "Von Baer tarafından formüle edilen organik gelişme kanunu, bütün gelişmelerin kanunudur." cümlesi, isim vermeden çevrilmiş; "Almanlar tarafından bu soru cevaplanmıştır." cümlesinde Almanlar kısmı zikredilmemiştir. Benzer şekilde "...yeni eleştiri doktrinlerinin karmaşık sonuçlarını, Mr. Ruskin'inkilerde olduğu gibi, etkilerinin çoğalmasını göstermek bakımından ayrı ayrı mütalaa edebiliriz." cümlesinde söz konusu isim anılmamıştır.

Bazı terimlerin tercümesinde de farklı karşılıklara rastlamaktayız. Örneğin, "human races" *insan ırkları* olarak değil, *kavim* olarak tercüme edilmiş, Latince kalıplaşmış bir terim olan "petitio principii"nin de kendisi değil açıklaması yer almıştır. "Physiological language" ifadesi de *ilm-i hayat lisanınca* olarak tercüme edilmiş; ancak *ilm-i hayat* daha çok *biyoloji* bilimi karşılığı olarak kullanılmaktadır. Aynı şekilde antropolojinin karşılığı olan *ilm-i beşer* terimi de "Etnoloji" teriminin karşılığı olarak çeviride kullanılmıştır.

IV. Terakkî: Kanunu ve Sebebi

İki Söz

Yalnız hayât-ı beşeriyede değil, bütün hayât-ı kâinatda her dem cârî ve hüküm-rân bir hâdise vardır ki o da terakkî ve tekâmüldür. Son seneler zarfında cihet-i maddiyye ve maneviyyesi yekdiğerine merbûten yürüyen bu hâdise-i esâsiyye-i kâinat, en derin düşünceli ulemânın nazar-ı dikkatini celb etmiş ve

Üzerine Bir İnceleme", s. 11-12.

51 Herbert Spencer, "Progress: Its Law and Cause", *The Westminster Review*, c. 67, American Edition, New York: Leonard Scott & Co., January-April 1857, s. 244-267.

52 Herbert Spencer, "Progress: Its Law and Cause; With Other Disquisitions, viz.: The Physiology of Laughter, Origin and Function of Music, The Social Organism, Use and Beauty, The Use of Anthropomorphism", *Humbolt Library of Popular Science Literature*, New York: J. Fitzgerald, January 1881, s. 233- 285.

53 Herbert Spencer, "Progress: Its Law and Cause", *Essays: Scientific, Political & Speculative*, c. 1, Library Edition, London: Williams and Norgate, 1891, s. 8-62.

lâyık olduğu dikkat ve derinlikle tetkik ve tefahhus edilmiş olduğu halde henüz memleketimizde “kuru bir lafz-ı terakkî”nin bile mana ve medlûlü maalesef derk ve müşahede olunamamıştır. Binâenaleyh bütün cihân-ı medeniyet mütefekkirlerinin ser-tâcı olan meşhur Herbert Spencer’ın “Terakkî” adlı eserini lisanımıza tercüme ettirerek tab’ etmeyi önümüzde uzanıp giden sellem-i terakkîyâtın ilk kademesi addeyledik.

Terakkî ne demek olduğunu anlamadan terakkîy[le] uğraşmak hatasının netâyic-i elem-âlüdi sinîn-i maziyyemizi siyah bir setre ile gölgelendirmiyor mu?

Tâbi’

Terakkî: Kanunu ve Sebebi

Terakkînin umûmiyyetle anlaşılan manası sabit ve mahdûd değildir. Bazen bir milletin efrâdının adetçe ziyâdeleşmesi yahut sakin olduğu memleketin vüs’at kesb etmesi gibi sadece bir büyüme manasını ifade eder yahut mesela ziraatın yahut sanayinin terakkîsinden bahsedilirken mahsûlât-ı mâddiyyenin miktarı murâd edilir. Bazen bu mahsûlâtın keyfiyyetçe yüksekliği düşünülür; bazen de bunların husûlüne hizmet eden usûl ve alâtın tecdîd veya ıslâh edilmiş olduğu mülâhaza edilir. Kezalik terakkîyât-ı ahlâkiyye yahut akliyyeden bahsettiğimiz vakit bu terakkîyi izhâr eden ferdin yahut halkın ahvâlini düşünürüz yahut ilmin ve sanatın terakkîsinden bahsedildiği vakit efkâr ve ef’âl-i beşeriyyenin bazı mücerred neticeleri göz önüne getirilir. Ma’mâfih terakkînin bu umûmî manası yalnız müphem değil belki bir dereceye kadar yanlıştır. Çünkü [3/4] bu mana terakkînin hakikatinden ziyâde fûru’unu, aslından ziyâde gölgesini ihtivâ ediyor. Çocuğun büyüyüp adam olurken, vahşinin tahsil edip meselâ feylesof oluncaya kadar aklen gösterdiği terakkî, umûmiyyetle bilinen hakikatlerin ve öğrenilen kanunların adetçe ziyâdeliğinde[n] ibaret addolunur. Hâlbuki asıl terakkî, bu ziyâde malumat ile zâhir olan tahavvülât-ı dâhiliyyeden ibarettir. Kezalik, terakkîyât-ı medeniyye, nâsın ihtiyaçlarını tatmin için icap eden eşyânın adeden ve nev’en ziyâdeliğinden, emniyet-i mâl ve canın ziyâdeliği ile serbestî-i hareketin genişliğinden ibaret farz edilirse de iyi düşünülüp anlaşıldığı halde asıl terakkî-i içtimâi, cemiyet-i medeniyyenin yapısında yahut çatısında vukua gelen bu neticeleri peşinde getiren tahavvülâtтан ibarettir. Vâkıa terakkî mefhumunun zihinlerde böyle yerleşmesi, eseri ve neticesi itibariyledir; yani bu tahavvülât yahut hâdisât-ı mahzâ refâh-ı beşere taalluku cihetiyle nazar-ı mütâlâaya alınır; yahut yalnız refâh-ı umûmiyi doğruca yahut dolayısıyla yükseltmeye çalışan tebeddülât, terakkî addolunur ve tebeddülât-ı mücerred halkın saadetine hâdim olduğu için terakkî diye yâd edilir. Hâlbuki terakkîyi doğru anlamak için bu tebeddülâtın tevliid ettiği menâfi’den ayrı olarak aslını, hakikatini öğretmeliyiz. Mesela küre-i arzda ilm-i tabakât nokta-i nazarından mütevâliyen vâki’ olan takallübâta, arzı tedricen benî-Âdem’e elverişli mesken yapmış olan tebeddülât [4/5] nazarıyla bakmaktan fâriğ olarak bu

tebeddülâta müşterek hal ve sıfatı yani bu tebeddülâtın tâbî' olduğu kanunu tayin etmeye çalışmalıyız; sair yerlerde de hatt-ı hareketimiz böyle olmalıdır. Öyle ise şimdi terakkî ile beraber vâkî' olan halleri ve bunun fâideli neticelerini mütâlaadan sarf-ı nazar ederek bizzat terakkînin ne olduğunu araştıralım.

Uzviyâtın tarîk-i tekâmüllerinde münferiden izhâr ettikleri terakkînin mâhiyyeti anlaşılmıştır. Wolff, Goethe, Von Baer gibi zâtların tetkikâtı neticesinde şu hakikat zâhir olmuştur ki bir tohumun ağaca yahut bir yumurtanın hayvana doğru seyr ü tekâmülü esnasında vukua gelen müteselsil tahavvülât, mütecânîs yapıdan gayr-ı mütecânîs yapıya doğru ilerlemekten ibarettir. Her tohum, safha-i ibtidâiyyesinde hem nesc hem terkîb-i kimyevî cihetiyle tamamıyla muntazam bir maddeden ibarettir; bunun tekâmüle doğru attığı ilk adım birbirinden farklı iki parçaya ayrılmıştır; yahut ilm-i hayât lisânınca "teferruk" hâdisesini göstermiştir ki tohum evvelce mecmu' yani cem' halinde iken bilâhare fark haline geçiyor yahut kapalı iken açılıyor (inkîşâf ediyor). Ba'dehû bu tefrîk eden parçalar da birbirinden farklı kısımlara ayrılmaya başlar ve bu ikinci, üçüncü... yani tâlî teferruklar dahi tedricen aslîsi gibi taayyün eder. Bu muamele mütemadiyen tekerrür ederek gittikçe büyüyen rüşeymin her uzvunda, her kısmında birlikte devam edip gider. İşte böyle nihaysiz teferruklar neticesi olarak kemâlini [5/6] bulmuş hayvan yahut nebât dediğimiz a'zâ ve ensice mecmuâ-i mürekkebesi husûle gelir. İşte bilâ-istisnâ bi'l-cümle uzviyâtın tercüme-i hayatı böyledir ve her türlü itirazın fevkinde sabit olmuştur ki terakkî-i uzvî mütecânîsten gayr-ı mütecânîse doğru ilerlemekten ibarettir.

Şimdi evvelâ şunu göstermek istiyoruz ki terakkî-i uzvî kanunu, bütün terakkîyâtın tâbî olduğu kanundur; gerek küre-i arzın tekâmülünde, gerek yer-yüzünde hayatın zuhûr ve inkîşâfında, gerek cemiyetin, hükümetin, sanayinin, ticaretin, lisan ve edebiyat ile ilim ve sanatın tarihçelerinde birbirini müteakip teferruklar vuku'uyla basitten mürekkebe doğru hep bir hareket, hep bir seyr ü tekâmül câridir. İzleri belli belirsiz en kadîm takallübât-ı âlemiyyeden medeniyetin en yeni hâdis olan eserlerine gelinceye kadar göreceğiz ki terakkî dediğimiz şey hakikatte mütecânîsten gayr-ı mütecânîse geçmekten ibarettir.

Şimdi sehâb-ı muzî faraziyyesi doğru olduğuna göre, manzûme-i şemsiyyenin mâhiyyeti bu kanunu izah için bize bir misal olacağını göstermek için farz edelim ki Güneş ve seyyarelerin mürekkebe olduğu madde, bir vakit seyyâl ve münteşir bir halde idi; cevher fertlerinin cezb veya incizâbından tedricî bir tekâsüf yâhûd temerküz husûle geldi. Sehâb-ı muzî faraziyyesine göre, [6/7] manzûme-i şemsiyye hâl-i tevellüdünde imtidâdî gayr-ı mahdûd ve takriben mütecânîs bir vâsıta yahut vasat suretinde mevcut idi; bir kütle ki kesâfet ve sühûnet vesair evsâf-ı tabîiyyece hemân mütecânîs idi. Eczâsının derlenip toplanması yahut tecemmu' etmesi cihetinde vuku' bulan ilk tahavvül, bu kütle için dâhili ile hârici beyinde kesâfet ve sühûnetçe bir fark husûle getirdi. Hâriçteki yani muhîtteki eczânın merkeze

doğru çekilmesiyle beraber vâki' olan hareketler neticesi olarak o kütle bir merkez etrafında muhtelif süratlerle devretmeye başladı. Bu teferruklar adet ve derece itibariyle mütemâdiyen ziyâdeleşerek nihâyet şimdi bildiğimiz Güneş, seyyareler ve peykler hey'et-i mürettebesi vücuda geldi. Bir hey'et ki a'zâsı beyinde yapı yahut bina ve hareket cihetleriyle hayli fark vardır. Güneşle seyyareler hacmen, veznen birbirinden azîm derecede muhtelif olduğu gibi bir seyyare ile diğeri beyinde ve seyyareler ile peykleri beyinde de tâlî farklar vardır. Kezâlik, Güneş'in manzûme-i erkânına nazaran hemân sabit olması ile seyyarelerin havl-i şemsde azîm süratle devretmesi de göze çarpar ihtilâflardır. Sonra seyyarelerin müddet-i devirleri beyinde ve bunların basit devirleriyle hem seyyareleri hem Şems etrafında devreden peyklerin bu muzâaf devirleri arasında tâlî derecede ihtilâf vardır. Bir de Güneş ile seyyareler beyinde hararet cihetiyle de büyük fark olduğu gibi [7/8] seyyareler ile peyklerinin harâret-i mahsûsaları ve bunların Güneş'ten almakta oldukları hararetin miktarı da muhtelif addolunabilir. Bu müteaddid farklara ilaveten seyyareler ile peyklerinin birbirinden ve merkezlerinden olan bu'dları, mahreklerinin ve mihverlerinin meyilleri, mihverleri üzerindeki devir müddetleri, vezn-i izâfileri, bünye-i hikemiyye yâhûd terkîb-i tabiiyeleri muhtelif olduğunu da göz önüne getirirsek manzûme-i şemsiyyenin, tekevvün ettiğini farz ettiğimiz sehâb-ı muzî maddesindeki takrîbi kemâl derecesinde mütecânisliğe nazaran ne büyük bir gayr-ı mütecânislik gösterdiğini görürüz.

Bu farazi misalden –ki umumî ispatımıza bir tesir yapmaksızın kıymeti ne ise öyle telakkî edilmelidir– daha muayyen bir sûret-i istidlâle geçelim. Tabakât ve hikmet ulemâsı umûmiyyetle kabul etmiştir ki küre-i arz bir vakit erimiş bir madde kümesi idi. Eğer hakikat böyle ise arz o vakit kıvam yahut kesâfet cihetiyle bi'n-nisbe mütecânis olduğu gibi hararetili cism-i seyyallerin eczâsının hareket ve deverânı sebebiyle sühûnet cihetiyle de nispeten mütecânis olmak lazım gelir; bir de su ve hava unsurlarından ve yüksek hararetlerde sühûletle gaz halini kesb etmeye müstâid sâir bazı unsurlardan mürekkebi bir havâ-yı nesîmi ile muhât bulunması icap eder. Sonra intişâr tarikiyle –ki bu hâdise hâlâ hissedilemeyecek bir derecede devam etmektedir [8/9] ve o vakit şimdikinden pek ziyâde seri' olmakla beraber belli başlı bir tahavvül hâsıl etmek için bi'z-zarûre pek uzun müddet geçmiştir– tedricen soğumak neticesi olarak hararetini en ziyâde neşr edebilen kısım yani sath katlaşmıştır. İşte bu suretle teşekkül eden kısr yani kabuk ilk göze çarpan teferruk eseridir. Ba'dehu teberrüd devam eder. Bi'n-netice o kısrın tedricen sihanı ziyâdeleşir ve havada bulunan unsurların o bürûdette temeyyü' yahut tasallüb etmesi kâbil olanları teressüb etmeye başlayarak bu miyânda buhar halinde bulunan suyun da tekâsüfü vâki' olur. İşte ikinci câlib-ı nazar teferruk da böyle zuhûr eder; bu tekâsüf evvelâ veya en ziyâde sathın en soğuk yerlerinde yani kutuplarda vâki' olacağından bu suretle yeryüzü coğrafya nazarında ilk farkı göstermeye başlar. Bu mütemâdi gayr-ı mütecânislik misâllerine –ki malum hikmet kanunlarından istihraç edilmiş olmakla beraber az çok farazi

addolunabilir– tabakâtü'l-arz ilmi istikrâ tarîkiyle ispat edilen bir hayli misal ilave etmektedir. Tetkikat gösteriyor ki arz kısmını teşkil eden tabakât-ı rüsûbiyenin tekessürü yüzünden gittikçe gayr-ı mütecânis oluyor; kezalik bu tabakâtın terkihi cihetiyle gayr-ı mütecânisliği ziyâdeleşmektedir. Çünkü rüsûbî tabakaların yeni olanları eskilerin enkazından mürekkeb olduğu için onların havî olduğu maddelerin de ihtilâtıyla birçoğu pek ziyâde [9/10] mürekkeb bir hale gelir. Bir de küre-i arzın henüz müzâb halindeki nüvesinin zarfına icrâ-yı tesir etmesiyle dahi gayr-ı mütecânislik pek ziyâde büyür; zira bu tesir sebebiyle birçok müte-nevvi' sühûr-ı nâriyye peydâ olduktan mâada tabakât-ı rüsûbiyye, ufkiye nazaran muhtelif derecelerde meyilli vaziyetlere girer ve tabakalarda fâsılalar ve maden damarları teşekkül eder ve nihâyetsiz bir değiştirmeler ve intizamsızlıklar vuku' bulur. Yine tabakât ulemâsı bize öğretiyor ki arzın sathı irtifa cihetiyle gittikçe muhtelif yahut müteferrik olmaktadır; dağ silsilelerinin en eskisi en küçüğüdür ve And ile Himalaya en yenileridir. Diğer taraftan aaleb-i ihtimâl ile deniliyor ki bahr-i muhîtlarin ka' rında da mütenâzır bir tebeddül vâki' oluyor. Hâsılı bu fasılasız teferruklar neticesi olarak görüyoruz ki küre-i arzın havaya ve ziyaya maruz sathının büyükçe bir kısmı yoktur ki coğrafyaca şekil, ilm-i tabakâtça bünye ve kimyaca terkîb cihetleriyle diğer bir kısmına benzesin; bi'l-âkis bu evsâf ekseriyâ bir milden bir mile değişir. Bununla beraber iklimlerde de bir teferruk devam edip gitmektedir. Arz ne süratle teberrüd ve kırsı da ne süratle tasallüb ettiyse Güneş'e ziyâde müteveccih kısmıyla az müteveccih kısmı beyinde de sühûnetçe takdir edilebilecek bir fark gözüktü ve teberrüd devam ettikçe bu farklar daha ziyâde tebârüz ederek nihâyet daima kar ve buzla mestur yerler ile yazı kışı münâvebe ile gelip giden ve urza [10/11] göre birer müddet devam eden memleketler ve his olunabilecek bir fark göstermeksizin yazı yine yaz takip eden memleketler beyindeki câlib-i nazar ihtilaflar sûretinde zâhir oldu. Bu esnada kırsı-ı arzın bazı yerlerinin müteaddid ve muhtelif irtifa ve inhitâtları karaları ve suları şimdi gördüğümüz gibi gayr-ı muntazam bir surette tertip ederek iklimde urzun icâbâtından ziyâde tebeddülâtı müceb olmuştur. Kezalik yeryüzünde vâki' irtifa farklarının ziyâdeliği iklimi hayli değiştirmiş ve bazı yerlerde câmid, mu'tedil ve hâr iklimleri bir iki mil dâhilinde cem' etmiştir. Bu ihtilâfların netice-i umûmiyyesi şudur ki her memleketin kendine mahsûs ahvâl-i iklimiyyesi olduktan başka bir memleketin her bir köşesi de bünye, şekil ve toprakça olduğu gibi âb ve havaca dahi birbirinden farklıdır. İşte kırsının ahvâl ve âsârını henüz ne coğrafya ve tabakât ne de ma'deniyât ve ilm-i hava âlimlerinin ta'dâd edemediği şu gördüğümüz arz ile bunun tekâmülde menşei olan küre-i müzâbe arasındaki gayr-ı mütecânislik farkı böyle pek büyüktür.

Şimdi nazarımızı arzın üzerinde yaşamış ve yaşayan nebât ve hayvanlara atfettiğimizde vâki' ve malumların fıkdanından dolayı bir dereceye kadar müşkül mevkide bulunacağız. Her mevcûd-ı uzvînin basitten mürekkebe geçmek suretiyle tekâmül ettiği hakikaten ilk sabit olan hakikattir ve mâzide mevcut olan

uzviyâtın da aynı suretle kemâl [11/12] bulduğu bir neticedir ki hiçbir fizyoloji âlimi bunu istihrâc etmekte tereddüt etmez. Lâkin münferit sûret-i hayâtîyelerden umûmiyyet itibariyle hayata geçtiğimiz halde acaba tezâhürât-ı hayatın hey'et-i mecmuâsında aynı kanun cârî midir? Ve şimdiki nebât ve hayvan eskilerden ziyâde bünyece gayr-ı mütecânis midir? Ve arzın hâl-i hazırda mecmuâ-i nebâtiyye ve hayvâniyyesi mâzininkinden daha gayr-ı mütecânis midir? diye tahkike giriştiğimiz vakit bunu ispat edecek emâre ve deliller o kadar cüz'î ve müteferrik bulunur ki verilecek her bir hüküm daima münâzaun fih olur. Sath-ı arzın beşte üçü su ile örtülü olduğundan ve yeryüzünün büyük bir kısmı tabakât ulemâsı görmediğinden veya göremediğinden ve mütebâkî yerleri muayene ve tetkik nâmına ancak bir defa bakılıp geçildiğinden ve İngiltere gibi en ziyâde bilinen yerleri dahi pek nâkis surette keşfedilmiş olup hatta şu dört sene zarfında bu âna kadar meçhul kalmış olan bazı yeni tabakât keşfedildiğinden hayat-ı arzın bir vakit malumunda hangi mahlûkların mevcut veya mefkûd olduğunu kat'iyetle bilmek bizim için mümkün değildir. Uzviyâtın aşağı mertebelerinde bulunan birçoğunun kolay ve çabuk helâk olup gittiğini ve müteaddid tabakât-ı rüsûbiyyenin istihâle ettiğini ve diğerleri arasında büyük fâsılalar yani boş yerler bulunduğunu mülâhaza edersek istihrâc ve hükümlerimize itimat etmemek için fazla sebepler zâhir olur. Bir taraftan evvelce [12/13] bulunmadığı zannedilen tabakâta zü'l-fikarât bakayâsının mükerreren keşfedilmesi ve yalnız balık var zannolunanlarda zâhifelerin bulunması ve zâhifelerden yüksek mertebede hiçbir mahlûkun bulunmadığına hükmedilen tabakalarda memeli hayvanların bulunması bu bâbda menfî delilin kıymeti ne kadar cüz'î olduğunu günden güne irâe etmektedir. Diğer taraftan en iptidai ve en kadîm olan veya öyle görünen bakayâ-yı uzviyyenin keşfedilmiş olduğu fikrinin butlânı dahi aynı derecede zâhir olmaktadır. En eski bilinen suhûr-u rüsûbiyyenin nâr-ı merkezî tesiriyle büyük tahavvüllere uğradığı ve daha eskilerinin büsbütün değiştiği inkâr edilemeyecek bir hakikat oluyor. Şimdi bizce malum olandan daha kadîm yani daha evvel teşekkül etmiş tabakât-ı rüsûbiyyenin ateşten eriyip gittiği bir hakikat olarak kabul edildiği takdirde şu da kabul edilmek icap eder ki tabakât-ı rüsûbiyyenin geriye doğru ne kadar uzun müddet böyle ihrâk ve tahrip edilmiş olduğunu tahmin edemeyiz. Meselâ “Paluzoik [Paleozoic]” (kadîm zî-hayât) unvanı, malum olan en eski müstehâseli tabakalara verildiği halde ispatı lazım geleni sabit göstermek gibi bir butlânı hâvi olur ve aksini gösterecek bir şey bilmediğimiz için arzın tarih-i hayatının belki son birkaç safhası bize kadar gelebilmiştir. Binâenaleyh menfî ve müspet iki tarafta da delilimiz kat'î değildir. Ma'mâfih şunu [13/14] mülâhazadan kendimizi alamayız ki vâkî' ve malumlar az ve eksik olmakla beraber yekûnen düşünülüşü takdirde daha ziyâde gayr-ı mütecânis uzviyâtın daha muahhar edvâr-ı arziyyede tekâmül etmiş olduğunu ve umûmiyyetle hayâtın zaman geçtikçe daha gayr-ı mütecânis surette zâhir olduğunu gösteriyor gibidir. Meselâ, en eski hayat devri addolunan devr-i sâlisde zü'l-fikarâtın birini izâh-ı madde için ele alalım. Malum olan en eski zü'l-fikarât

bakayâsı balıklarındır ve bunlar zü'l-fikarâtın en mütecânis nev'idir. Bundan daha muahhar ve daha gayr-ı mütecânis zâhifeler ve ba'dehu yine daha muahhar ve gayr-ı mütecânis kuşlar ve memeliler gelir. Denilse ki nehir ağzı teressübâtı müstesna olmak üzere devr-i sâlis terâkümâtında, o devirde bulunması muhtemel zü'l-fikarât-ı berriye bakayâsı mevcûd olduğuna pek ihtimal verilemez; buna şöyle cevap veririz ki biz burada yalnız belli başlı vâki' ve malumları olduğu gibi yalnız zikrediyoruz. Ma'mâfih böyle bir itirazdan kurtulmak için yalnız memeli sınıfını ele alalım. Malum olan en eski memeli hayvan müstehâsesi bu sınıfın en aşağı mertebesinde bulunan cüssesi küçük keseli hayvanlarıdır ve bi'l-akis memelilerin en yüksek mertebesini hâiz olan hayvan yani insan dahi en yenidir. Bütün zü'l-fikarâtın gittikçe gayr-ı mütecânislik kesb ettiğine delâlet eden emâreler pek kuvvetlidir. Devr-i sâlis zü'l-fikarâtının –ki bildiğimize göre kâmilen balıklardan ibarettir– kesîrû'l-envâ [14/15] zâhifeleri, kuşları, memelileri hâvî olan muahhar zü'l-fikarâttan daha az gayr-ı mütecânis olduğunu gösteren delile karşı evvelce yaptığımız gibi şu cevabı veririz ki devr-i evvelin nehr-i munsabbı terâkümâtı bulunabilse belki zü'l-fikarâtın diğer sınıflarını hâvidir. Lâkin devr-i sâlisin zü'l-fikarât-ı bahriyyesi kâmilen kıkırdaklı balıklardan ibaret olduğu halde daha muahhar devirlerin zü'l-fikarât-ı bahriyyesinin müteaddid kemikli balık nev'lerini hâvî olması ve binâenaleyh muahhar yâhûd yani bahrî zü'l-fikarâtın malum olan en eskilerden daha gayr-ı mütecânis bulunması keyfiyeti cevapsız ve te'vîlsiz kalır; kezalik devr-i sâlis teşekkülâtında, devr-i sâni teşekkülâtında bulunduğundan ziyâde nev'den ve sınıftan memeli hayvan bakayâsı görülmesi de böyle izah edilemez bir hakikattir. Yalnız devamıza en muvâfık ahvâli istihrac etmek istersek Doktor Carpenter'in [William Benjamin Carpenter (1813-1885)] fikrine tebâiyyet edebiliriz ki mûmâ-ileyh bu bâbda şöyle diyor: "İlm-i müstehâsâtın hakâyık-ı umûmiyyesi şu itikada müsait gibi görünür ki şimdi küre-i arzı dolduran suver-i uzviyyeden her birinin hayât-ı ferdiyyesinde olduğu gibi bu âlemin bütün hayât-ı umûmiyyesinde de aynı tertip cârî olduğu seçilebilir." yahut Profesör Owen'in [Richard Owen (1804-1892)] şu hükmünü kat'î diye dermiyân edebiliriz; mûmâ-ileyhin kavince her bir sınıf mahlûkun kadîm numûneleri yenilere nazaran enmuzeç ittihâz edilen sûret-i umûmiyyeden ayrı [15/16] ayrı daha az fark ediyor, yani bütün sınıfta müşterek olan şekli-î esâsiyye daha az gayr-ı müşâbih bulunuyor ve bu suretle daha az mütecânis bir sınıf mahlûk oluyor. Lâkin bu bâbda en ziyâde hürmet ettiğimiz sâhib-i salâhiyet zâatın –ki elde edilen delâil henüz şöyle veya böyle bir hüküm vermemize kâfi derecede kavî olmadığı fikrindedir– re'yine hürmeten bu meseleyi böyle açık bırakmakla iktifâ ediyoruz.

Küre-i arzın tarih-i hayâtisinde mütecânisten gayr-ı mütecânise doğru bir hareket zâhir olup olmadığı, en ahîr ve en gayr-ı mütecânis mahlûk olan beşerin terakkisinde kâfi bir vuzûh ile görülmektedir. Bunun gibi doğrudur ki arzın zevîl-hayât ile canlandığı devir zarfında uzvî-i beşer, mensup olduğu nev'in medenî sınıfları arasında daha ziyâde gayr-ı mütecânis olarak büyümüştür ve bu nev',

hey'et-i mecmûasıyla, ırklara teşâub ve bunlar da birbirinden teferruk etmek [16/17] suretiyle gittikçe mütezâyid bir gayr-ı mütecânislik göstermektedir. Bu kaziyyelerden birincinin ispatı sadedinde şu keyfiyeti zikrederiz ki el ve ayakların sâir a'zâya nispeten büyümesinde medenî adam, meşîmeli memeliler sınıf-ı umûmîsinden, mertebesi dûn ırklardan ziyâde ayrılır. Avustralyalıların ekseriyâ beden ve kolları iyi büyümüş olduğu halde ayakları pek küçüktür ki bu suretle arka ve ön ayakları arasında cesâmetçe pek az fark olan şempanze ile gorilla maymunlarını hatırlatır. Fakat Avrupalı'da bacakların daha uzun ve kalın olması göze çarpar ki ön ve art ayaklar daha gayr-ı mütecânis demektir. Bundan başka kafatası kemikleriyle vech kemikleri beyindeki nispetin daha ziyâde olması da aynı hakikati izah eder. Ale'l-umûm zü'l-fikarâta terakkî, amûd-ı fikarîde ve ale'l-husûs kafasını teşkil eden kıt'alarda mütezâyid bir gayr-ı mütecânislik ile zâhirdir: Mertebesi yüksek olan hayvânât-ı fıkariyye, dimağı muhâfaza eden kemiklerin nispeten büyük hacimde olmasıyla vechleri teşkil eden kemiklerin bi'n-nisbe küçük hacimde olmasıyla tefrik olunur. İşte beşerde diğer mahlûka olduğundan ziyâde kuvvetli olan bu sıfat-ı mümeyyize Avrupalı'da vahşiden ziyâde kavidir. Bundan mâada medeniyetin izhâr ettiği kuvve-i akliyenin vüs'at ve tenevvü'ce fâikiyetini mülâhaza ederek istidlâl edebiliriz ki medenî gayr-ı medenîden daha mürekkeb yahut gayr-ı mütacanis bir cümle-i asabiyye mâliktir ve fi'l-hakîka medeniyetin asıl [17/18] dimağıyla alttaki ukdeler beyindeki nisbetin ziyâdeliğinde ve kezalik kıvrımlarının tenâzurdan daha ba'id olmasında bu hakikat bir dereceye kadar zâhirdir. Eğer meseleyi daha ziyâde tenvîr etmek lazımsa çocuklarımıza müracaat ederiz. Avrupalı'nın çocuğu ile medeniyetçe mertebesi dûn kavimlerin büyükleri arasında bazı câlib-i dikkat nokta-i müşâbeheler vardır: burnun köprüsünün basıklığı, kanadının düzlüğü ve deliklerinin iki tarafa ve dışarıya açık olması, dudakların şekli, cebhe kemiğinde hava keseciği (ceyb) olmaması, gözlerin arasının ziyâde olması ve bacakların küçüklüğü gibi. Şimdi bu sıfatların yetişmiş bir Avrupalı evsâfına munkalib olmasını müceb olan inkişâf ve tekâmül muâmelesi, rüşeymin mukaddemki tekâmülü esnasında mütecânisten gayr-ı mütecânise doğru vâki' olan tahavvülün mâ-ba'dı olduğundan –ki bunu her bir müşerrih kabul eder– vahşî kavimlerin aynı evsâfının medenîlerinkine munkalib olmasını müceb olan muvâzî inkişâf ve tekâmül muâmelesi dahi mütecânisten gayr-ı mütecânise doğru olan tebeddülün mâ-ba'dı olmak lazım gelir. İkinci kaziyye yani nev'-i beşerin hey'et-i mecmûasıyla gittikçe gayr-ı mütecânis olması keyfiyeti izaha hâcet göstermeyecek derecede bedîhîdir. İlm-i beşere dâir her kitap beşeri ırklara, kısımlara ve şubelere taksim ederek bu kaziyyeyi ispat etmektedir. Hatta ebnâ-yı beşerin birkaç münferit asıldan teşâub etmiş olduğu faraziyyesini kabul [18/19] etsek bile şu keyfiyet sahîhdir ki bu asılların her birinden şimdi gayet muhtelif birçok kabîleler zuhûr etmiştir ve bunlarda ilm-i lisânın delâletleriyle ispat edildiği üzere ırk, hey'etiyle şimdi eskisinden daha az mütecânisdir. Buna misal olarak şu bir iki asır zarfında zuhûr etmiş yeni bir millet vardır ki o da

İngiliz-Amerika'dır. Eğer müşahede ve hikâye edenlerin ta'rifâtına itimat edersek an-karîb Avustralya'da dahi böyle yeni bir kavim husûle gelecektir.

Şekl-i ferdîde beşeriyetden sûret-i içtimaiyyede beşeriyete geçtiğimizde bu kanûn-i umûmînin daha mütenevvî' olarak temsil edildiğini görürüz. Mütecânisten gayr-ı mütecânise doğru tebeddül, hey'etiyle medeniyetin terakkisinde meşhûd olduğu gibi her milletin terakkisinde de görülür ve el'ân mütezâyid bir suretle devam etmektedir.

Mevcut vahşî kabilelerde gördüğümüz gibi cemiyet, en birinci ve en dûn mer-tebesinde, aynı kuvvet ve hizmetlere sahip efrâdın mütecânis bir tecemmu'ndan ibaret olup hizmetler beyninde yegâne bir fark varsa o da erkek ile dişi farkından mütevelliddir. Her erkek muharip, avcı, balıkçı, aletçi ve yapıcıdır ve her kadın aynı ağır işlerle meşguldür. Lâkin tekâmül-i içtimâinin ilk safhalarında hâkim ile mahkûmun, âmir ile memurun ayrılması gibi iptidai bir fark zuhûr etmiştir. Hatta bazı kabile riyasetleri, müteferrik göçebe aileleri [19/20] birleşip yine göçebe bir kabile şekline girdiği vakit yani o ilk adımda vücut bulmuş gibidir. Bir hayvan sürüsünde veya çocuk kümesinde görüldüğü gibi vahşiler cemiyetinde de en kavî yahut en hilekâr olanların hükmü cârî olur. Ma'mâfih bu hüküm ve hükümet evvelâ gayr-ı muayyen ve gayr-ı kat'îdir ve kuvvetçe cüz'î dûn olanlar da buna iştirâk eder. Ve bununla meşguliyet veya maişet farkı zâhir olmaz: Yani ilk hâkim olan kimse avını kendi avlar, aletlerini kendi yapar, kulübesini kendi yapar ve iktisat noktasından düşündüğümüze göre kabilesinin diğer efrâdından farklı değildir. Yavaş yavaş kabile ilerledikçe hâkim ile mahkûm beyninde fark da gittikçe muayyen ve kat'î olur. Kuvve-i hâkime bir aileye mahsus irsî olur ve bu ailenin reisi kendi ihtiyaçlarını tatmin için bizzat çalışmaktan ferâğât ederek diğer efrâd tarafından hizmet edilir; bu suretle yalnız hükümet etmek vazifesini deruhde etmeye başlar; aynı zamanda bununla bir tertipte bir nev' hükümet daha zuhûr etmiştir ki o da "din"dir. Bütün kuyûd ve rivâyât-ı kadîme ispat eder ki en eski hâkimlere ilahî zâtlar nazarıyla bakılmıştır. Bunların hayatlarında söyledikleri sözler ve verdikleri emirler irtihallerinden sonra mukaddes addedilerek taraf-ı Hakk'tan gönderilen halefleri tarafından icrâ edilmiş ve onlar da iltica ve perestiş edilmek üzere sırası gelince millî mabede nakil [20/21] ve ikâme edilmiştir ki bunların en kadîmi Rabb-ı Âzam ve Bâkîsi ona tâbi' ilahlardır. Bu iki hükümet (yani mülkî ve dinî) bir müddet birbirine ziyâdesiyle merbût olarak yaşadı. Hükümdâr asırlarca reis-i ruhânîlik etti ve me'mûrîn-i ruhâniyye de hânedân-ı saltanat a'zasından oldu. Asırlarca müddet ahkâm-ı diniyye az çok nizâmât-ı mülkiyyeyi muhtevî oldu ve nizâmât-ı mülkiyye de az çok dinin müsâdesiyle oldu; hatta en müterakkî milletlerde dahi bu iki âmil-i idare birbirinden hiçbir suretle tamamıyla ayrılmamıştır. Bunlarla esasta iştirâk fakat ba'dehu tedricen tebâüd eden diğer bir fâil-i hâkim vardır ki o da resm ü teâmüldür. Bütün unvânlar aslen hükümdâr-ı ilâhînin isimleridir; ba'dehu Hakkın ve hükümdârındır; ba'dehu yüksek rütbeli zâtlarındır ve nihâyet bazıları avâm beyninde müsta'meldir. Kezâlik her nev' nidâ

ü hitâb evvelâ esirin galibe veya tebaanın insanî yahut ilâhî matbua gösterdiği tâat ve teslimiyet manasını müfid olup bu ifadeler bilâhare sâhib-i rütbe âmirlere hitâben isti'mâl edilerek tedricen beyne'n-nâs mükâleme zeminine inmiştir. Bi'l-cümle selâm ve ihtirâm hareketleri bir vakit hükümdarın önünde gösterilen teslimiyetler idi ve onun irtihalinden sonra ona ibadet maksadıyla icrâ edilirdi. Sonra taraf-ı Hakk'tan gönderilen bu ailenin diğer erkânı da aynı suretle selamlandı ve böyle yavaş yavaş umûma mâl oldu. İşte aslında mütecânis [21/22] olan hey'et-i içtimâiyye hâkim ile mahkûm gibi iki kısma teferruk edince hâkim kısım da iptidai olarak dinî ve dünyevî yani kilise ve devlet suretinde ikiye ayrıldı ve aynı zamanda bu ikisinden, yevmî muâmelemizi idare eden ve daha az muayyen olan bir nev' hükûmet daha ayrılmaya başladı ki merâsim ve teşrifâtın ibaret olan bu hükûmetin de kendine mahsûs bir şekl-i muayyeni yok değildir.

Bunların her biri dahi bi'z-zât mütevâlî teferruklara maruzdur ve nihâyet asırların mürûruyla gayet muğlak bir tertîb-i siyâsî yahut cümle-i merâtib-i resmîyye vücuda gelmiştir ki hükümdâr, vükelâ, zadegân, havâs ve avâm, şu'be-i idâreleriyle, mahkemeleriyle, tahsil merkezleriyle, belediye hey'etleriyle hâsılı her biri az çok mürekkeb cemâatleriyle buna dâhildir. Bunun yanında da yine gayet muğlak bir cümle-i merâtib-i diniyye vücuda gelmiştir ki en yüksek makamdan en küçük hademeye ininceye kadar birçok eshâb-ı rütbeyi hâvîdir. Kezalik cemiyetçe ileriye sürülen ve beyne'n-nâs kanûn-ı mülkî ve dinî ile tanzim edilemeyecek ma'lûmât-ı fer'îyyeyi idâreye hizmet eden âdât, âdâb, usûlden mürekkeb diğer muğlak cümle daha teşekkül eder. Bir de şunu zikretmek lâzımdır ki her milletin hükûmet makinesindeki bu mütezâyid gayr-ı mütecânislik ile beraber muhtelif milletlerin hükûmet makînelerinin hey'et-i mecmûasında da bir mütezâyid gayr-ı mütecânislik vardır; yani bütün milletler usûl-i siyâsiyye ve teşri'îyye, i'tikâdât, [22/23] mebânî-i diniyye, âdât ve âdâb-ı teşri'îyye cihetleriyle birbirine az çok gayr-ı müşâbihdir. Aynı zamanda bizce daha ma'rûf bir ikinci teferruk vâkî olmaktadır. Yani bütün cemiyet muayyen sınıflara ve kısımlara ayrılır. Millettin hâkim olan yani hükûmet eden kısmı yukarıda tafsîl edildiği üzere mürekkeb bir tekâmül geçirdiği gibi hükûmet edilen kısım da aynı derecede mürekkeb bir tekâmül geçirmektedir ve bunun neticesi olarak müterakkî milletlerde görülen büyük inkisâm-ı a'mel husûle gelmiştir. Bu terakkîyi ilk safhalarından doğru takip etmek yani meselâ Şark milletlerindeki kadîm sınıf taksîmâtından ve Avrupa'nın esnâf cemiyetlerinden başlayıp metâyı vücuda getirmek, tevzî' etmek için mevcut tertîbât-ı mükellefeye kadar zikretmek lâzım değildir. Bu terakkî bir tekâmüldür ki her ferdi başlı başına aynı ef'âlî icrâ eden bir vahşî kabileden başlayarak efrâdi birbirine muhtelif suretlerle iş gören bir medenî cemiyet ile nihâyet bulur ve bu tekâmül sebebiyle bir metânın münferid yapıcısı yerine bir amirin eli altında birleşen ve o metânın muhtelif kısımlarını yapan bir amele kümesi kâim olur. Lâkin cemiyetin bu tertîb-i snâ'îsinde mütecânisten gayr-ı mütecânise doğru vuku' bulan bu terakkînin diğer ve daha yüksek safhaları vardır. Muhtelif sınıftan

amele arasında vâki' bu taksîm-i a'mâlde bir hayli terakkî husûle geldikten birçok zaman sonra dahi cemâatin birbirinden [23/24] gayet uzak kalmış kısımları beyinde taksîm-i a'mâl pek cüz'î veya büsbütün mefkûd olabilir. Memleketin her bir kısmındaki halk, aynı işlerle meşgul olmak cihetiyle milletin hâli nispeten mütecânis gider. Lâkin yollar ve diğer vesâit-i nakliyye müteaddid ve iyi olduğu vakit memleketin muhtelif yerleri muhtelif hizmetler der-uhde etmeye ve bu vechile birbirine bağlanmaya başlar. Pamuk dokuma bir yere mahsus olur, yün kumaş imali de başka bir yere münhâsır olur ve ipekli şeyler bir yerde temerküz eder, şerit ve kurdele diğer bir yerde; çorap bir yere kundura başka bir yere yerleşir. Çanak çömlek, çatal bıçak ayrı ayrı vatan sahibi olur. Nihâyet her mevki başlıca yaptığı iş ile sâir mevkilerden az çok temeyyüz eder. Bu taksîm-i a'mâl yalnız bir milletin muhtelif kısımlarında kendini göstermekle kalmayıp belki muhtelif milletlerde de vâki' olur. Serbestî-i ticaret sayesinde gittikçe tezâyüd etmekte olan mübâdele-i emtia tedricen her milleti az çok bir işe tahsis etmek kuvvetini âkıbet gösterecektir. İşte efrâdînin hizmetleri cihetiyle tamamen değilse de tamama yakın mütecânis olan bir vahşî kabileden bed' ile bu terakkî bütün nev'-i beşerin iktisat cihetinden birleşmesine doğru gitmiştir ve el-ân gitmektedir ki her milletin kendine ayrı bir hizmet tayin edip münhasıran onunla meşgul olması ve her milletin mevzîi kısımları tarafından ayrı hizmetler der-uhde edilmesi, her şehirde muhtelifü'n-nev' [24/25] yapıcı ve satıcılar tarafından ayrı ayrı işler görülmesi ve her bir metâyı yapmak üzere birleşen amelenin ayrı ayrı hizmetler der-uhde etmesi sebebiyle gittikçe millet gayr-ı mütecânis olmaktadır.

İşte uzviyet-i içtimâiyenin tekâmülü gibi açık bir misal ile izah edilen bu kanun, efkâr ve ef'âl-i beşeriyenin ve bütün mahsûlâtının tekâmülünde de aynı açıklıkla tezâhür eder ki o efkâr ve ef'âl ister mukayyed veya mücerred ister hakîkî veya hayalî olsun. İlk misal olmak üzere lisanı ele alalım.

Lisanın mertebeye en dûn sureti nidâdır ki hayvânât-ı sâfilede olduğu gibi bu tarîk ile tek bir ses bütün bir fikri müphem olarak nakleder. Lisân-ı beşerin öteden beri yalnız nidâlardan ibaret ve binâenaleyh aksâm-ı kelâm itibariyle sûret-i kat'îyyede mütecânis olduğunu gösterecek delil mefkûddur. Ma'mâfih lisan geriye doğru takip edilerek bir vakit aksâmı yalnız isimlerle fi'lerden ibaret bir şekl-i basitte bulunduğu sabit bir hakikattir. Bu erkân-ı asliyyeden diğer aksâm-ı kelâmın tedricen tekessür ettiğini -fi'lerin müteaddî ve lâzime isimlerin mücerred ve mukayyede teferruk ettiğini- fi'lerde sîga, zaman, şahıs; isimlerde adet ve hâlin zuhûra geldiğini -yardımcı fi'lerin, sıfatların, hâllerin, zamirlerin, edatların teşekkül ettiğini -medenî kavimlerin dakîk mana farklarını ifâde ettikleri aksâm-ı kelâmın, mertebe, cins ve nev' ve sınıflara ayrıldığını mülâhaza [25/26] edersek mütecânisten gayr-ı mütecânisliğe doğru tebeddül ettiğini görürüz. Lisanın tekâmülünü, bir asıldan müştakk kelimelerin birbirinden tebâüdü nokta-i nazarından dahi takip edebiliriz. İlm-i lisân hayli müddet evvel şu hakikati göstermiştir ki bütün lisanlarda kelimeler, sınıflara taksim olunabilir ve her bir

sınıfın efrâdı iştikâk tarîkiyle birbirine bağlıdır. İptida bir asıldan zuhûr etmiş olan isimler bilâhare daha ziyâde farklı diğer birçok isimlere asıl olur. Bu suretle müştakk kelimeler yapmak ve mürekkeb isimler teşkil etmek için muntazam bir usûl teessüs ederek onun yardımıyla sonunda bir asıldan öyle bir kelime kümesi hâsıl olur ki telaffuz ve manalarının gayr-ı mütecânisliğine nazaran aralarında karîb bir münasebet bulunduğu mübtedîler için inanılır şey değil görünür. Hâlbuki sâir asıllardan da böyle müştakk ve mürekkeb kelimeler vücuda gelir ve nihâyet meselâ altmış bin yahut daha ziyâde muhtelif şekil ve savtta ve o kadar muhtelif eşyâ, sıfat ve ef'âle delâlet etmek üzere muhtelif manada kelimelerden mürekkeb bir lisân vücûda gelir. Umûmiyyetle lisan, mütecânisten gayr-ı mütecânise doğru ve diğer bir tarîk ile daha hareket eder ki o da lisanların tekessür etmesidir. Şimdi ister bütün lisanlar bir anadan doğmuş olsun yahut bazı lisan ulemasının düşündükleri gibi ister iki ve daha ziyâde asıldan teşâub etmiş olsun şu nokta zâhirdir ki meselâ Hint-Avrupa lisanları [26/27] gibi büyük lisan kümeleri bir ana babadan doğmuş olduğundan mütemadiyen birbirinden tebâüd etmek suretiyle mütemeyyiz olmuştur. Yeryüzüne dağılmak sayesinde efrâd kümeleri teferruk ederek kavimler teşekkül ettiği gibi yine bu intişâr sayesinde nutk ve lisan teferruk ve temeyyüz etmiştir. Hatta bu hakikat, her bir millet ve memleketin birbirinden ayrı yerlerinde ayrı ayrı şiveler teşekkül etmesi keyfiyyetiyle daha ziyâde vuzuh kesb eder. Hâsılı lisanın terakkîsi, hem bütün lisanların tekâmülünde hem sınıf sınıf kelimelerin teşekkül ve tekâmülüyle aksâm-ı kelâmın tekâmülünde cârî olan kanûn-ı umumîye tevâfuk eder.

Lisân-ı tekellümden lisân-ı tahrîre geçerse aynı manaya delâlet eden bazı hakikatlere müsâdîf oluruz. Lisân-ı tahrîr resim ve heykeltraşlık ile beraber doğmuş olup bidâyette bu üçü mimarlığın lahikaları idi. Ve bütün hükûmetlerin şekl-i ibtidâisi –ki hükümet-i ilâhiyyedir– ile doğrudan doğruya alâkadar idi. Şu esnada meselâ Avustralyalılar ile Cenûbî Afrika kabileleri müteferrik bazı akvâm-ı vahşîyenin, belki mukaddes mahal addettikleri mağara duvarlarına şahıslar, vak'alar nakşetmeye mâil olduklarını yalnız zikredip Mısırlilere geçecegiz. Asurîlerde olduğu gibi kadîm Mısırlilerde de ma'bûdun mabedi ile hükümdârın sarâyını –ki hakikaten bunlar evvelce aynı şey idi– tezyîn için duvarlara boyalı resimler yapmak âdeti vardı ve devletin resmî alayları ile dinî âyınlar gibi bunlar da [27/28] böyle hükûmetçe merâsimden ve âdattan idi. Bunlar diğer bir cihetle de merâsim-i hükûmetten ma'dûd idi. Çünkü o nakşlar, ma'bûda ibâdetleri, ma'bûd hükümdârın zaferlerini, tebaasının ubûdiyyetini, âsilerin mücâzâtını irâe ediyordu. Kezalik halkın esrâr-ı mukaddeseden telâkki ettikleri bir sanatın mahsûlü olduğu için dahi nakşlar merâsim-i devletten ma'dûd idi. İşte böyle resim ile göstermek âdetinin cârî ve muhkem olmasından, yalnız cüz'î değışmiş bir surette olarak resim ile yazı yazmak işi zuhûr etti ki böyle yazı Şimâlî Amerika halkında, o kıta keşfolunduğu vakit mevcut idi. Bizim kendi lisân-ı tahrîrimizde şimdi dahi vuku' bulmakta olan ihtisârlara mümâsil ihtisârlarla bu resimli şekillerin

en ziyâde tekerrür edenleri mütemadiyen basitleştirilmiş ve nihâyet bir küme-i remz yahut işaret husûle gelmiştir ki bunların kısm-ı a'zamı makâmına kâim oldukları eşyâya uzaktan uzağa benzerdi. Mısırlilerin hiyeroglif yazısının böyle zuhûr ettiği neticesini şu keyfiyyet de teyit eder ki Meksikalıların resim yazıları ideograf şekillerinden mürekkeb aynı sınıftan bir lisan tevîd etmiştir; Mısırliler beyninde olduğu gibi Meksikalılar arasında dahi bu işaretler taklidî ve remzî olmak üzere cüz'î bir mertebede ikiye ayrılmış ise de aynı yazıda ikisi de beraber isti'mâl edilir. Mısır'da lisân-ı tahrîr bir teferruk daha görüp bundan (mukaddes ve âdi) iki lisan [28/29] doğmuştur ki ikisi de asıldan (hiyeroglif) iştikâk etmiştir. Aynı zamanda görürüz ki ism-i hâssları ifade için –ki bunlar başka surette ifade edilemez– kıymet-i savtiyyeyi hâiz işaretler kullanılmıştır. Ve Mısırlilerin asla mükemmell elifba yazısı vücuda getiremedikleri iddia edilmekte ise de şüphe edilemez ki ara sıra ideograf işaretlerinin yardımıyla isti'mâl edilen bu işaret-i savtiyyelerin bir elifba cümlesinin tohumları olduğuna güç şüphe edilir. Hiyeroglif yazısından bir kere ayrıldıktan sonra bi'z-zât bu elifba yazısı muhtelif teferruklar görmüş ve muzâaf elifbalar hâsıl olmuştur. Ma'mâfih bunların kısm-ı a'zamı arasında az çok bir rabta bulunduğu seçilebilir. Her medenî millette bir takım sesleri irâe etmek için muayyen maksatlarla kullanılan takım takım işârât-ı tahrîriyye vücûda gelmiştir. Nihâyet yazıdan tab' yani basma teşâub etmiş ve bu da bidâyetten yeknesak iken birçok yeni şekiller ahzeyelemiştir.

Lisân-i tekellüm ilk safha-i terakkilerden geçmekte iken bunun aslını muhtevî olan duvar nakışları yapmak sanatı da resim ile heykeltıraşlığa ayrılmıştır. Nakşedilen ma'bûdlar, hükümdârlar, adamlar ve hayvânlar fi'l-asl etrafı çizgi ile oyulmuş ve boyanmış idi; resimlerin kısm-ı a'zamında hudud çizgileri o kadar derin olur ve bunların tahdit ettiği şeyin yani resmin başlıca yerleri o kadar müdevver ve bariz görülür ki adeta oyma resim ile [29/30] kabartma resim arasında husûsi bir eser-i sanat teşkil eder. Fi'l-hakika bazı yerlerde kabartmaya doğru bir terakkî görülür. Şöyle ki çizgileri oyulmuş şekillerin arasında kabarıp kalan yerler kalem ile oyulup çıkarılarak şekiller de uygun bir surette boyanır ve böylece boyalı bir kabartma husûle gelir.

Asurî âsâr-ı mi'mârîyesinde bu üslûb-ı sanat daha yüksek bir mertebe-i kemâle isâl edilmiş yani irâe edilen şahıslar ve şeyler, yine vahşiyâne bir surette boyanmış olmakla beraber daha ziyâde sıhhat ve tafsilât ile hak edilmiştir ve büyük kapı yollarının köşelerinde bulunan kanatlı arslan ve boğa resimlerine dikkatle bakacak olursak tamamıyla traş edilmiş bir heykele doğru büyük bir adım atılmış olduğunu görürüz; yalnız bu resimler yine boyalıdır ve binanın bedenine yine bitişiktir. Ma'mâfih Asurîyye'de nakkaşlar yahut mimarlar asıl heykel dediğimiz şeyi yapmaya gayret etmemiş yahut pek az etmiş iken Mısırlilerin âsâr-ı sanatında tirâşide heykelin duvardan tadrîç ile ayrılmış olduğunu hatve be hatve görebiliriz. Müzedeki koleksiyona bir göz gezdirmek bunu bize gösterir. Bu esnâda münferid heykellerin kabartma resimden ayrıldığını gösterecek emâreleri

görmeye de fırsat buluruz. Fî'l-hakîka görürüz ki müfrîz heykellerin hemân hepsinde ayaklar birbirine ve kollar bedene yetişmiştir ki bu, kabartmalara [30/31] mahsustur; bundan başka heykelin arka tarafı baştan ayağa kadar yekpare bir parça ile bitişiktir ki bu parça asıl duvar bedeninin yerine kâimdir. Yunan kadîm sanatında da bu terakînin mühim hatveleri görünmektedir. Mesela Yunan mabetlerinde direklerin üst taraflarında renkli kabartmalar vardır ki kurban, harp, alay ve av resimleridir. Ve bunların hepsi bir vechile dinîdir. Mabet binasının cephesindeki müselles sath üzerinde zemin ile az çok müşterek renkli oymalar vardır ve bunlar ma'bûdların yahut kahramanların muzafferiyetlerini gösterir. Binalardan kat'iyen ayrılan heykeller dahi boyalıdır ve Yunan medeniyetinin ancak muahhar safhalarında heykeltraşlık ile resmin birbirinden tamamen ayrıldığı görülür. Hristiyanite mahsus sanayi-i nefisenin de buna muvâzî bir surette yeniden veya ikinci defa olarak doğduğu görülebilir. Bütün Avrupa'da eski âsâr-ı nefise mevzu itibariyle dinî idi: Hepsi Hazret-i İsa'yı, salîbi, Hazret-i Meryem'i, aile-i mukaddeseyi, havarîyyûnu ve aizzeyi gösteriyordu. Bunlar kilise mimarisinin eczâ-yı mütemmimesini teşkil ederdi ve halkı ibadete teşvik eden vesâit meyânında idi ki Katolik memleketlerde hâlâ öyledir. Fazla olarak salîbde Hazret-i İsa'nın mahkûk tasvîriyle Meryem'in ve aizzenin bütün oyma resimleri boyalı yahut renkli idi. Hâsılı resim ile heykeltraşlığın, âsârları olan sanat-ı mimariyeye gayet karîb münasebette buldukları [31/32] yerlerde birbirine de gayet yakîn merbût kaldıkları keyfiyyet-i mühimmesini görmek için Avrupa'nın kiliselerinde ve bazı caddelerinde hâlâ kesretle meşhûd olan "Madonna-Meryem" tasvirlerini göz önüne getirmek kifâyet eder. Hatta Hristiyan heykeltraşlığı resimden teferruk ettiği vakit dahi mevzuu cihetinden yine dine ve hükûmete müteallik idi: Kiliselerde, mezarlarda ve hükümdârların heykellerinde görülüyordu. Aynı zamanda resim dahi sırf dine ve kiliseye ait olmadığı yerlerde dahi hükümdâr saraylarının tezyîninde isti'mâl edilir ve hükümdârların şahıslarını irâe ettikten mâada en ziyâde mukaddes esâtire tahsis olunurdu. Hülâsa resim ile heykeltraşlık ancak yenilerde birbirinden ayrılmış ve dinîlikten sıyrılıp dünyevî olmuştur. Kezalik şu bir iki asrın içindedir ki resim tarihî, menâzirî, bahrî, mimarî, hayatî, hayvanî... kısımlara ayrılmış ve heykeltraşlık dahi hakîkî yahut hayalî mütenevvî' mevzularla iştigal ettiğine göre gittikçe gayr-ı mütecânis olmuştur.

İşte garip olmakla beraber görüyoruz ki her türlü lisân-ı tekellümün, resmin ve heykeltraşlığın bir asl-ı müşterekî vardır ki o da ma'bûdların ve sarayların siyasî-dinî tezyînâtıdır. Duvarda asılı manzara resmi ile masanın üstündeki Tayms [Times] nüshası şimdi birbirine pek az müşâbehet göstermekle beraber mukaddemâ birbirine karîb idi. İşte postacının [v]urmak üzere [32/33] kaldırdığı tunçtan tokmak heykeli, eve bırakacağı resimli gazetenin şimşir üzerine hak suretiyle basılmış resimleriyle alakadar olduktan mâada yazıların harfleriyle de alakadardır. Renkli pencere ile onun tenvîr ettiği dua kitabı ve şuradaki heykel arasında karâbet vardır. Sikkelerimizdeki resimler, dükkânların üzerindeki işaretler, araba

âyineligindeki arma, omnibusun içinde asılı levha, bebekler ve kâğıt saçaklarla beraber, kadîm ahâlinin ma'bûd hükümdârlarına ait muzafferiyâtı ve ibadetleri irâe ettikleri kaba saba oyma resimlerden doğrudan doğruya intikal edip gelmiştir. Bir asıldan mürur-ı zaman ile mütevâliyen teferruk ve tebâüd ederek zuhûr edebilecek eserlerin ve mahsûllerin tekessür ve adem-i tecânüsünü daha parlak surette irâe edebilecek başka bir misal belki bulunamaz.

Bu bâbda diğer hakâyıka nakl-i kelâm etmezden evvel şu noktayı da nazar-ı dikkate arz etmek isteriz ki mütecânisten gayr-ı mütecânise doğru terakkî, yalnız resim ile heykeltraşlığın mimarlıktan ve birbirinden ayrılmasında ve bunların vücûd verdiği mevzuların tenevvü' ve ta'dâdında zâhir değil belki her eser-i sanatın yapılışında da meşhûd olur. Yeni bir resim yahut heykel eskisinden pek ziyâde gayr-ı mütecânis bir haldedir. Meselâ Mısırlılara mahsus alçı üzerine boyalı resim alelade bütün şahısları ve şekilleri gözden müsâvî mesafede [33/34] imiş gibi gösterir ve binâenaleyh eşyayı gözden muhtelif mesafelerde gösteren yeni bir resme nazaran daha gayr-ı mütecânistir. Sonra bütün eşyayı aynı derecede ziyaya maruz etmiş gibi gösterir ve bunun için muhtelif eşyayı her şeyin muhtelif yerlerini muhtelif derece-i şiddetde ziyaya maruz bir halde gösteren resme nazaran gayr-ı mütecânisliği azdır. Sonra eski alçı resimde başlıca elvân-ı asliyye görülür ve bunlar da tam koyulukta isti'mâl edilir; bunun için elvân-ı asliyyeyi idare ve imsâk ile kullanarak daha gayr-ı mütecânis terkîbde müteaddid ve diğerlerine göre nev' ve şiddeti muhtelif elvân-ı fer'iyye veya vasatiyyeyi ziyâdece isti'mâl eden yeni bir resme nisbet edilince bi't-tab' gayr-ı mütecânisliği dîn mertebede kalır. Bundan başka böyle eski âsâr-ı sanatta tasavvur cihetiyle büyük bir irtirâd görülmektedir. Meselâ gösterilen eşkâl daima aynı tertipte yapılır –aynı hareketler, aynı tavırlar, aynı çehre ve aynı kıyafetler– Mısır'da eşhâsın ve eşyânın usûl-i irâesi o kadar mukarrer ve sabittir ki bundan ayrılmayıp yeni bir şey yapmak adeta kudsiyyet-i diniyyeye bir tecavüz sayılır. Asurîlerin kabartmalarında da aynı ahvâl cârîdir. Mabutlar, hükümdârlar, hâdimler, kanatlı mahlûklar ve hayvanlar her vakit aynı vaziyette yapılır; ellerde aynı aletler, hepsi aynı işle meşgul, çehrelerde aynı mana yahut aynı manasızlık. Resme hurma ağacı yapılmış ise ağaçların hepsi aynı irtifadadır; yaprakların adedi ve birbirinden [34/35] mesafesi müsâvîdir. Su gösterilecek olursa her dalga diğer dalgaların karşılığı yani mukâbil aynı olur. Balık daima aynı cinstir ve suyun yüzüne muntazaman tevzî olunur. Hükümdârların, mabutların, kanatlı mahlûkların sakalları her yerde birbirinin aynıdır. Kezalik aslanların yeleleri dahi hep birdir ve bargirinkilere müsâvîdir. Saç her yeri aynı şekilde kıvrım ile gösterilir. Hükümdârın sakalı adeta bir eser-i mimarî gibi kat kat muntazam kıvrımlardan yapılır ve her bir düz kattan sonra bükülmüş ve aykırı konulmuş bir kat gelir ve bunların hepsi fevkalade bir intizam ile tertip edilir; boğaların kuyruklarının ucundaki püskül dahi hep aynı şekil ve cesâmette yapılır. Kadîm âsâr-ı Hristiyaniyede bu hakikatler o kadar göze çarpar derecede olmamakla beraber göze görünür halde olup şimdi şu yukarıda zikredilenlerden

mâada sâir bazı hakâyık-ı mümâsile aramaktan ise mütecânisten gayr-ı mütecânise terakkîyi açıkça müşâhede etmek için şunları göz önüne getirmek kâfidir ki zamanımızın resimlerinde terkip nihâyetsiz derecede mütenevvî'dir; tavırlar, vecihler, vecihdeki manalar hep gayr-ı müşâbihtir. Resimde ikinci derecede olan eşyanın hacim, şekil ve yapıları muhtelifdir ve hatta en ufak teferruâta varıncaya kadar az çok birbirine mübâyindir. Şimdi bununla bir Mısır heykelini mukayese edelim ki bunda heykel, bir kaide üzerinde kâimen durur; [35/36] elleri dizinde, parmakları birbirine muvâzî, gözleri doğru ileriye bakıyor, iki tarafı birbirine her husûsta müsâvî ve mütenâzır. Sonra bir de müterakkî Yunan veya yeni mektep sanatların bir eserini göz önüne getirelim ki bunda da başın, bedenın el ve ayakların vaziyetleri cihetiyle heykel hiç mütenâzır değildir ve saçların tertibi, elbise sâir teferruât ve mücâvir eşya ile münasebetleri hep muhtelifdir; işte bu muayene ve mukayese mütecânisten gayr-ı mütecânise doğru olan terakkîyi açıkça gösterir.

Şiir, mûsikî ve raksın bir asıldan tedricen teferruk ettiği hakikati de bizim davamızı ispat edecek ahvâldendir. Kelimelerde mevzûniyyet, seslerde mevzûniyyet, hareketlerde mevzûniyyet bidâyeten aynı şeyin parçaları, aynı hakikatin vecihleridir. Yalnız mürur-ı zaman ile birbirinden ayrılmıştır. Şimdiki halde mevcut olan kabâil-i vahşiyede bunlar henüz ayrılmış değil, birdir. Vahşiler raks ederken bir nev' muttarid tagannîde bulunurlar, ellerini [v]ururlar ve kaba yapılmış çalgılar çalarlar; yani mevzûn harekât, mevzûn kelimât, mevzûn asvât beraberdir. Târihî kavimlerin ele geçen eski kayıtları da gösteriyor ki bu üç nev' fi'l-i mevzûn yahut manzum dinî ayinlerinde müttehid idi. İbranî yazılarında okuduğumuza göre, Mısırlilerin hezimetini üzerine Hazret-i Musa'nın tanzim ettiği zafernâme raks ve def ile beraber terennüm edilirdi. Benî-İsrail [36/37] altın buzağının resm-i takdîsinde raks ve tagannî ederlerdi. Bu kavmin mabudu böyle buzağı ile irâe etmeleri Apis'ten alınma olduğu umûmiyyetle kabul edilmiş olduğundan ihtimâl ki ibâdet esnâsında böyle raks etmek de Mısırlilerin aynı ahvâlde raks etmelerinden alınma bir şeydir. Bundan başka Yunanistan'da dahi bu üç sınıf beyninde münasebet her yerde müşâhede olunabilir. Sâir yerlerde olduğu gibi bu memlekette de bu birliğin şekl-i aslîsi bir anda hem tagannî etmek hem de mevzu kahramanın yahut mabudun hayatını ve sergüzeştlerini taklîden irâe etmekten ibarettir. İspartalılar da raks ederken ilâhî ve neşîde okurlardı; Yunanîlerin, umûmiyyetle dinî içtimâ' ve ayinleri yoktu; lâkin bir nev' ibadet olmak üzere icra ettikleri raks ve tagannî alelade mabetlerde olurdu. Romalılarda dahi mukaddes yani dinî raks vardı. "Salıyan" [Salian] ve "Luperkalyan" [Lupercalian] oyunları dinî rakslardan ma'düddür. Hatta Cenûbî Fransa gibi, Hristiyan memleketlerde nispeten yakın zamanlarda halk aizzeden birine hürmet kastıyla mihrâb önünde raks ederdi. Hâsılı vaktiyle müttehid bulunan bu sanatların birbirinden ve dinden ayrılışı vaktiyle iptida Yunanistan'da görülmüştür. Biraz dinî ve biraz harbî olan "Korbiyantıyan" gibi [Corybantian] rakslardan ihtimâl ki evvelâ sırf cengâverâne rakslar çıkmıştır ki bunun muhtelif nev'leri vardır. Bu sırada mûsikî ile şiir, henüz müttehid [37/38]

olmakla beraber rakstan ayrı mevcudiyet sahibi oldu. İptidai Yunan şiirlerinin mevzuu dinî olup inşâd edilmez, terennüm edilirdi ve evvelâ şairin terennümüne oyuncuların dansı iştirâk ederken bilâhare bu terennüm büsbütün ayrı olmuştur. Ma'mâfih daha sonra şiir hikâye ile gazel vadilerine teferruk ettiği vakit bu gazeli terennüm etmek ve hikâyeyi de nakil ve inşâd etmek itiyadı hâsıl olduğu vakit asıl şiir doğmuştur. Bu devir zarfında alât-ı mûsikîye de tekessür ettiğiinden mûsikî de kelâmdan ayrı bir mevcudiyet iktisap etmiştir diyebiliriz; bu esnada mûsikî ile kelâm da dinî şeklinde gayri suretler ahz etmeye başlamıştı. Daha muahhar zamanların ve milletlerin tarihlerinden yine bu neticeye delâlet eden hakikatler naklolunabilir. Ezcümle eski zamanın millî şairleri bizzat nazmettikleri kahramanî menkabeleri yine kendileri besteleyerek harp ile terennüm ederlerdi ki bu suretle şimdi ayrı ayrı adamlar olan şair, bestekâr, hânende ve sâzende vazifelerini nefislerinde cem' etmişlerdi. Hâsılı raks, şiir ve mûsikînin asılları müttehid olup tedricen teferruk ettiği iyice anlaşılmiş olduğundan daha ziyâde izâh-ı maddeye hâcet kalmamıştır.

Mütecânisten gayr-ı mütecânise doğru terakkî, yalnız bu sanatların dinden ve birbirinden ayrılmasında değil her birinin bilâhare görüp [38/39] geçirdiği mükerrer teferruklarda dahi görülür. Lâkin zaman zaman zuhûr eden mütenevvî' ve gayr-ı ma'dûd rakslarla meşgul olarak ve vezin, kafiye, tertîb-i umûmîye müteallik eşkâl-i muhtelifesinin tekâmülünde görüldüğü gibi şiirin terakkîsini mufassalân mütalâaya da koyulmayarak bu sanat zümresinin bir numunesi olmak üzere mûsikîye hasr-ı nazar edeceğiz. Elyevm mevcut olan bazı akvâm-ı vahşîyyede görülerek anlaşıldığına nazaran ilk alet-i mûsika şüphesiz "darp" hareketli idi –değnek, kabak, davul gibi– ve sâde raksda müddetleri tayin için isti'mâl edilirdi ki işte aynı sesin mütemâdiyen tekrârından ibaret olan bu hâlinde mûsikînin en mütecânise şeklini görürüz. Mısırlıların o üç telli "setâre"leri vardı. Yunanlıların eski gitarileri dört telli idi ki onların "tetrakordu"nu teşkil ediyordu.

Birkaç asır müddet yedi ve sekiz telli lir "Lire" denilen sazlar isti'mâl edildi; ancak bin sene geçtikten sonra idi ki zı'f-ı zü'l-kele "dobıl oktav"dan [double octave] tereküb eden ve ıstılâh-ı mûsikîde "cem'-i tâm" tesmîye olunan "on beş" nağmelik bir vüs'ata mâlik olabilmişler idi. Bütün bu tebeddülât sebebiyle bi't-tab' lahnde daha ziyâde bir tenevvü', adem-i tecânüs peydâ oldu. Aynı zamanda muhtelif makamlar –Doryan [Dorian], İyonyan [Ionian], Firicyan [Phrygian], Ölyan [Eolian] ve Lidyan [Lidian] makamları– zuhur etti ki bunlar [39/40] notamızda müsta'mel anahtarlar muâdildir ve en nihâyet adedi on beşe bâliğ olmuştur. Lâkin Yunanlıların mûsikîsinde zaman yani nağmelerin mikdâr-ı imtîdâdı pek az bir tenevvü' gösteriyordu. Mûsikî-i âli evvelâ mûsikî-i savtîye ancak refakat ettiğiinden ve mûsikî-i savtî dahi kelimelere tâbi kılındığından –çünkü muganni yahut hânende aynı zamanda şâir olup kendi güftelerini terennüm etmekte ve nağmelerinin mikdâr-ı imtîdâdını mevzûn güftelerinin cüz'leriyle tevâfuk ettirmekte idi– netice olarak kelâl verici bir yeknesak husûle gelirdi ki bunu, Doktor

Barnî'nin [Dr. Burney] dediği gibi vesâit-i lâhnîye ile setr ve izâle kâbil olamamakta idi. Bizim müsâvî batuta çizgileriyle ve gayr-ı müsâvî nağmelerle istihsâl ettiğimiz muhtelif “îka” (Rhytm)lardan mahrûm idi ve ancak hecâların miktarıyla hâsıl olan bir mevzûniyyeti hâvî idi ki o da bi't-tab' nispeten mutarred idi. Bundan başka şu da zikredilebilir ki bu suretle husûle gelen tagannî, inşâd gibi bir şey olduğundan onun âdi sözden farkı şimdiki tagannîmizin farkından ayânen daha az idi. Ma'mâfih isti'mâl edilen nağmeler, hududunun tevsî' edilmiş olmasından, makamların tenevvü'ünden, usulün değişmesiyle ara sıra müddetde vuku' bulan tebeddülâtndan ve âletlerin ta'dâdından dolayı Yunan medeniyetinin zevâline doğru müsikî, bizim müsikîye nazaran değil, mukaddemki [40/41] hâline nisbeten hayli gayr-ı mütecânis olmuştu. Lâkin yine “lâhn”dan başka bir şey yoktu: “Ahenk” daha meçhul idi. Ancak Hristiyanların kilise müsikîsi biraz inkişâf bulduktan sonradır ki müsikî envâ'i tekâmül etmeye başladı ve o vakit dahi pek tedricî ve mülâyim bir teferruk ile vücûda geldi. Defaten bir adım atmaksızın lâhndan ahenge geçmek nasıl olabileceğini evvelce tasavvur etmek müşkül görünüyorsa da hakikat-i hâl şüphesiz böyle olmuştur.

Buna yol açan keyfiyyet, aynı havayı münâvebe ile iki hânende takımının terennüm etmesi idi. Ba'dehu –bidâyeten belki bir sehv veya hata ile akla gelmiş olması muhtemeldir– birinci takım bitirmeden ikincinin terennüme başlaması âdet olmuş ve bu suretle bir nev' “Füg” (Puque) hâsıl olmuştur. O zaman cârî olan basit havalarla kısmen ahengî bir “füg” husûle gelmesi ihtimâlden bâ'id değildir ve elyevm mahfuz misallerden anladığımız gibi öyle pek cüz'î ahenkli bir “füg” o asrın sâmiyasına zevk veriyordu. Bir kere bu fikir doğduktan sonra fûglü ahenk tevîd edecek havalara vücûda getirmek tarzı tabiatıyla terakkî etti, nasıl ki fûg tarzı bu mütenâvib fasl tagannîsinden doğdu. Sonra bu fûgden iki, üç, dört ve daha müteaddid cezmden mürekkeb “Concerted Music” muhtelit müsikîye geçmek kolay idi. Şimdi muhtelif imtidâdda nağmeler idhâl etmekten, anahtarların tekessüründen, [41/42] ârızî nağmeler “Accidentals” isti'mâlinden, zamanın tehâlûflerinden ve sâir esbâbdan ileri gelen mütezâyid karışıklığı tafsilâten beyâna girişmeyerek yalnız şimdiki müsikî ile o vakitki müsikîyi mukâyese etmek, gayr-ı mütecânisliğe doğru, ne büyük bir hareket vâki' olduğunu görmek için kâfidir. Müsikîyi hey'et-i mecmûa halinde mülâhaza ederek onun müteaddid muhtelif nev' ve sınıflarını ta'dâd edersek –savtî, âlî ve her ikisinden mürekkeb kısımlarına ve tekrar muhtelif seslere muhtelif âletlere izâfetle yâd olunan sınıflara inkisâmını düşündüğümüz ve dinî müsikînin basit ilâhîden şant [chant], kânon [canon], motet, antem [anthem]... oratoryoya kadar bütün envâ'ını ve dünyevî müsikînin “bâlâd”dan “serenâtâ”ya ve çalgı “solo”sundan “senfoni”ye kadar daha müteaddid olan bütün eşkâlini nazar-ı mütâlâyaya aldığımız vakit– gayr-ı mütecânisliğe doğru terakkîyi daha iyi görürüz. Kezalik iptidai ve basit bir müsikî numunesiyle asrî bir müsikî numunesini, hatta piyano ile çalınan âdî bir parçayı mukâyese edersek bu hakikat yine âyan görünür.

Fî'l-hakîka asrî mûsikîdeki nağmelerin derece-i "Pitch" irtifâ' ve mikdâr-ı "Length" imtidâdları, sesle müştereken bir anda çıkan muhtelif nağmelerin adedi, bunların çalındığı ve okunduğu vakitteki "Strength" cehâretlerinin tahallüfâtı cihetiyle ötekine nispeten pek ziyâde gayr-ı mütecânîs olduktan mâada anahatların tebeddülâtı, zamanın [42/43] tebeddülâtı, sesin "Timbre" tınısının tebeddülâtı ve daha sâir tagayyürât ifade cihetiyle de eskiye nazaran pek ziyâde gayr-ı mütecânîsdir. Hâlbuki eski mutarred rakslı tagannî ile zamanımızın bir büyük operası –nihâyetsiz orkestra terkîbâtıyla ve savt imtizâcâtıyla– beyindeki gayr-ı mütecânîslük farkı o kadar azîmdir ki birinin diğerini doğurduğuna kimsenin inanacağı gelmez.

Hâcet varsa daha ziyâde izahat verebiliriz. Bunun için mâziye ircâ'-ı nazar ederek hükümdâr –mabudun ef'âlî mabetlerin ve sarayların duvarlarına resim yazılarıyla kaydedildiği ve bu suretle kaba bir edebiyat vücuda getirildiği zamanlara kadar gidersek edebiyatın safha safha terakkîsini takip edebiliriz ki İbrânî Kitâb-ı Mukaddeslerinde olduğu gibi edebiyat o safhalarda ilahiyât, tekvîn, târih, tercüme-i hâl, şerîat, ahlâk ve şiir ilimlerini bir cilde cem' ediyordu. Ba'dehu o zamandan beriye doğru hareket ederek edebiyatın şimdiki gayr-ı mütecânîsâne inkişâf ve terakkîsine gelelim ki bu safha-i ahîrede edebiyatın müstakîl aksam ve fûru'u en muktedir musannife meydan okuyacak derecede müteaddid ve mütenevvî'dir. Yahut ilmin tekâmülünü takip ederiz, o devirden bed'an ile ki ilim o vakit henüz sanattan ayrılmamış idi ve sanatla müttehîd ve dinin hâdimi idi. Ba'dehu bir devre geliriz ki o vakit ulûm bir adamın bir anda kesbedebileceği derecede [43/44] ma'dûd ve iptidai idi. Nihâyet şimdiki devre geliriz ki bugün ilmin nev'leri ve fer'leri pek az kimse tarafından ta'dâd edilebilir ve hiç kimse hatta bir nev'i bile tamamıyla ihâta edemez, o kadar müteaddiddir. Yahut aynı tetkik ve takibi meselâ mimarî, fâcia, esvâb hakkında yaparız. Lâkin kari'lere verilen izahattan şüphesiz gına gelmiştir ve vaadimiz de kâfi derecede ifâ edilmiştir; müteaddid deliller ile gösterilmiştir ki inkişâf-ı uzvî kanunu bütün inkişâf ve terakkî ve tekâmül kanunudur; basitten mürekkebe mütevâlî teferruk hareketiyle ilerlemek, bu âlemin ircâ'-ı fikir ve nazar edebileceğimiz en eski takallübâtında meşhûd olduğu gibi bi'l-istikrâ' ispat edebileceğimiz en yeni tahavvülâtında da aynen meşhûddur; kezaik arzın ilm-i tabakât ve iklim cihetiyle tekâmülünde, yeryüzünde her bir uzviyetin inkişâfında; uzviyâtın envâ'ının tekessüründe; ister medenî fert ister bütün akvâm nazar-ı mütâlâaya alınsın bütün beşeriyetin tekâmülünde; hem siyasî hem dinî ve iktisâdî tertibi cihetiyle cemiyetin tekâmülünde; faaliyet-i beşeriyenin hayât-ı yevmiyyemiz muhîti teşkil eden sayıya gelmez bütün mahsûlât-ı müfîde ve mücerredesinin tekâmülünde dahi meşhûddur. İlmin ta'mîk edebileceği en ba'id mâziden dünkü teceddüdâta kadar esasına nazarla terakkî diyebileceğimiz şey mütecânîsinin gayr-ı mütecânîse tahavvülünden ibarettir.

Şimdi zihne şu sualler vârid olur: Terakkî hareketinde [44/45] gördüğümüz bu intizâm yani kanun-i terakkî bir zarûret-i esâsiyenin neticesi olmak lazım

gelmez mi? Eşyada gördüğümüz bu hareket-i külliye-yi tayin ve tahdit edecek bir kâide-i külliye aramakta zihin haklı değil midir? Terakkî kanununun bu istisnasız külliyeti bir sebep-i küllînin vücudunu tazammun etmez mi?

Nefsü'l-emr itibariyle bu sebebi anlayabiliriz zannetmek câiz değildir. Bunu anlamak âlemde mebd'e-i evveli yâhûd sırr-ı ahîri keşfetmek demek olur ki bu, idrâk-i beşerin ilelebet fevkinde kalacaktır. Fakat yukarıda sebt edilen terakkî kanununu mücerrebâta müstenit bir kazıyye-i külliye mertebesinden ma'kûlâta mebnî bir kazıyye mertebesine terfî etmek bizim için mümkün olabilir. Kepler kanunlarını câzibe-i umûmiye kanununun netâyic-i zarûriyyesi olmak üzere tevîl etmek nasıl mümkün olduysa bu kanun-i terakkîyi; bütün tezâhürât-ı müteaddidesiyle, yine öyle küllî bir kâide-i esâsiyenin netice-i zarûriyyesi suretinde göstermek mümkün olabilir.

Câzibe kanunu, Kepler'in cem' ve rabt ettiği âsar ve hâdisâtın her birinin sebebi telakkî edildiği gibi yukarıda bir kazıyye-i külliye de cem' ettiğimiz âsar ve hâdisâtın her birinin sebebi de sıfât-ı eşyâdan yine öyle basit bir sıfat olabilir. Mütecânisin gayr-ı mütecânise doğru bütün bu mütenevvî' tekâmüllerini doğrudan doğruya tecrübe ve müşahedemiz tahtındaki bazı hakâyık ile telif [45/46] edebiliriz ki bu hakâyık yahut vekâyî', nihâyetsiz bir surette tekerrür etmekte olduğundan dolayı zarûrî'l- vuku' addederiz.

Âsârını gördüğümüz bütün terakkî harekâtının bir sebep-i müştereki bulunmak ihtimâli ve bunu bir düstur şeklinde ifade etmek imkânı olduğu teslim edildikten sonra evvelâ bir sebebin umûmî evsâf-ı zâtiyyesi ne olabileceğini ve o evsâfı elde etmek için hangi cihete atf-ı nazar etmek lazım geldiğini tayin etmek muvâfıktır. Bu sebebin gayet mücerred bir şey olacağına evvelce kat'ıyyetle hükmedebiliriz, çünkü nâmütenâhî derecede mütenevvî' hadisatta müşterek bir sebeptir. Biz burada şu veya bu nev' terakkînin aşikâr surette hall ü şerhini görmek ümidinde bulunmamalıyız; çünkü o sebep zâhiren birbirine pek az benzeyen sair eşkâl-i terakkî ile mütesâviyen alakadardır: onun envâ'ı kesîre-i hakâyiki şâmil ve câmi' olması husûsi bir nev' hakâyık ile birleşmemesini icâbeder. Her nev' terakkîyi tayin ettiğinden dolayı -hey'et, tabakâtü'l-arz, uzviyet, beşeriyet, cemiyet, iktisat, sanat terakkîleri ve ilâ-âhirihi- bunların müştereken izhâr ettiği bir sıfat-ı esâsiyyeyi hâiz olmak lazım gelir ve bu sıfat-ı esâsiyye ile tarif ve ifadesi kâbil olmalıdır. Bütün envâ'ı terakkînin yalnız bir cihet-i müşâbeheleri zâhir ve meşhûddur ki o da bunların hepsinin bir nev' tahavvül olmasıdır. Binâenaleyh ale'l-umûm tahavvülâtın bir sıfat-ı mümeyyizesi malum olursa meselenin [46/47] matlûb olan haline muvaffakiyet elvermiş olabilir. Fi'l-hakîka sûret-i mantıkiyyede istintâç etmezden mukaddem zan ile hüküm edebiliriz ki mütecânisin gayr-ı mütecânise doğru devam eden tahavvül-i küllisini tevîl ve tefsir etmek bir kanun-i küllî-i tahavvüle muallak ve merbût görülmektedir.

Bu mukaddemeden sonra derhal şu kanuna nakl-i nazar ediyoruz –her kuvve-i müessire birden ziyâde tebeddül hâsıl eder– her sebep birden ziyâde eser husûle getirir.

Bu kaziyenin iyi anlaşılabilmesi için bir iki misal irâd edeceğiz. Her cisim diğer bir cisme çarptığı vakit, bizim nazarımda alelade husûle gelen tesir, birinde yahut ikisinde de mevzii veya hareketçe vuku' bulan tebeddül den ibarettir. Lâkin biraz düşünürsek görürüz ki bu, meseleyi pek nâkıs görmektir. Çünkü bu göze görünen mihâniki tesirden mâada bir de ses hâsıl olur yahut daha doğru ifade etmek lazım gelirse cisimlerin birinde yahut ikisinde de bir ihtirâz peydâ olur ve bu da hava-yı muhîte intikal eder ki biz bazı ahvâlde buna tesir veya eser nazarıyla bakarız. Bundan mâada hava yalnız bu suretle ihtizâza getirilmekle bitmez; yalnız belki cisimlerin hareket-i intikâliyesinden de müteessir olarak cereyanlar peydâ eder. Fazla olarak cisimlerin nokta-i müsademelerine mücâvir cüz'lerinin tertibine halel gelir ve bazı [47/48] bazı ahvâlde o cüz'ler göze görünür derecede tekâsüf eder. İş bununla da bitmez. Bu tekâsüfle beraber harâret zâhir olur. Bazı ahvâlde müsademenin tesiriyle kopup ayrılan parçanın şiddet-i harâretle nâr-ı beyzâ halini almasından bir şerâre yani ziya tevellüd eder. Bazen nâr-ı beyzâ harâretiyle beraber imtizâç-ı kimyevî vuku' bulur. İşte görülüyor ki müsâdemede sarf edilen kuvvet-i mihânikiye ile lâ-akall beş ve bazen daha ziyâde muhtelif tebeddül husûle geliyor. Diğer bir misal olarak bir mumun yanmasını mütâlaa edelim. Bu keyfiyet fi'l-asl şiddet-i harâretten mütevellid bir tebeddül-i kimyevîdir. Bu imtizâç muamelesine hâricî bir harâretle bir defa hareket verildikten sonra mütemadiyen hâmız-ı fahim, su, ... teşekkül eder ki bu eser bizzât, sebep-i evvelî olan haricî harâretten daha mürekkebe ve muğlak bir neticedir. Lâkin bu imtizâç muâmesi ile beraber harâret peydâ olur; ziya husûle gelir; yukarıya doğru harekette bir sıcak hava sütunu hâsıl olur. Mumun etrafındaki havada muma doğru bir cereyan tevellüd eder. Ma'mâfih bu eserler bu derece bir karışıklıkla durmaz. Bidâyeten husûle gelen her bir tebeddül den ayrıca bazı tebeddülât zuhûra gelir. Mesela def' edilen hâmız-ı fahim er geç bir esâs ile imtizâç eder yahut ziya-yı şemsin tesiriyle altında karbonunu bir nebâtın yaprağına tevdi' eder. Buhar halinde neşr edilen su hava-yı muhîtin derece-i rutubetini [48/49] değiştirir yahut su buharının dâhil bulunduğu sıcak gaz cereyanı soğuk bir cisme tesadüf ederse tekâsüf eder ve o cismin sühûnetini tebdil eder. Neşr edilen harâret aşağıdaki yağ eritir ve etrafta bazı şeyleri teshîn eder ve inbisât ettirir. Husûle gelen ziya civarındaki mütenevvi' eşyaya vurarak onlardan aks-i tesir görür ve bu sebeple terkibi deşşerek müteaddid renkler peydâ olur. Hatta bu tesirât-ı tâliye dahi âsâr-ı evveliye gibi doğurur ve gittikçe tekessür eden teşâubâtı takip edile edile nihâyetü'l-emr son eserleri his ve takdir edilemeyecek derecede cüz'î olur. İşte ne olursa olsun bütün tahavvülât ve tebeddülât için keyfiyet böyledir. Hiçbir hal gösterilemez ki o halde tek bir kuvve-i müessire birçok muhtelifü'n-nev' kuvvetler

peydâ etmesin ve bu tâlî kuvvetler de birinci gibi ayrı ayrı kuvvetler doğurmasın. Hâsılı küllî olarak sahîhdır ki eser sebepten daha mürekkebirdir.

Karî'lerimiz mecrâ-yı istidlâlimizi şüphesiz görmüşlerdir. Bugünün her bir vakasında zâhîr olan bu tekessür-i âsâr keyfiyeti bidâyet-i hilkatdan beri devam etmektedir; bu hakikat bu âlemin en küçük bir hâdisesi için doğru olduğu gibi en muazzam hadisâtı için de doğrudur. Her bir kuvve-i müessire birden ziyâde tebeddül husûle getirir kanununun netice-i zaruriyyesidir ki mazide esbâb ve müsebbebât-ı evveliye ve tâliyye [49/50] gittikçe karışıklık kesb etmekte idi; mütecânisin gayr-ı mütecânise bilâ-inkitâ' tahavvülü hilkâtden beri devam ediyordu ve hâlâ ediyor. Şimdi bu hakikati tafsilâ mütâlâa edelim.

Hakikat olması pek muhtemel olmakla beraber hayalden başka bir nazarla telakkîye kendimizi kaptırmayarak manzûme-i şemsiyyenin bir sehâb-ı muzî mad-desinden tekâmül etmiş olduğu keyfiyetinden başlayalım. Bu faraziyye şudur ki şekli gayr-ı mütenâzır olan münteşir bir maddenin zerrelere mücâzebesinden yalnız tekâsûf değil belki devir de hâsıl olur. Derece-i tekâsûf ve sûrat-i devir gittikçe tezâyüd etmekte iken zerrelere birbirine takarrübünden bi'z-zarûre tezâyüd-i sühûnet vuku' bulur: Sühûnet yükseldikçe ziya husûle gelmeye başlar ve nihâyet şiddetli hararet ve ziya neşredici seyyal ve devvâr bir küre-i mâddiyye yani güneş hâsıl olur. Şuna bizi inandıracak delil vardır ki bu tekâsûf eden madde-i sehâbiyyenin haricî kısımlarının bidâyeten hâiz olduğu sûrat-i mümâssiye gittikçe tezâyüd ettiği cihetle bazen bu maddeden döne döne halkalar ayrılıp çıkar ve bu sehâbî halkaların da parçalanmasıyla ayrı ayrı kütleler zuhûra gelir ve bunlar tekâsûf etmeye başlayarak asıl madde-i sehâbiyyenin tahavvülâtına uğrar ve bu suretle seyyareler, peykler peydâ olur. Bu bir istidlaldır ki Zühâl'in henüz mevcûd olan halkaları bunu kuvvetle teyit eder. Eğer seyyareler ile peyklerin bu tarîk ile tekevvin [50/51] ettiği bundan sonra mukni' bir surette ispat edilirse bir sebeb-i aslî mütecânisten ne derecede gayr-ı mütecânis tesirât husûle geldiğini câlib-i nazar bir surette irâe edecek bir misal teşkil eder. Ma'mâfih bizim buradaki maksadımıza edeceği hizmet şu hakikati izhâr etmesidir ki gayr-ı muntazam bir madde-i sehâbiyyenin eczâsının tecâzübünden tekâsûf, devir, hararet ve ziya husûle gelir. Sehâb-ı muzî nazariyesinden netice olarak lazım gelir ki arz vaktiyle nâr-ı beyzâ halinde idi. Şimdi bu faraziyye sahîh olsun olmasın küre-i arzın bidâyeten nâr-ı beyzâ halinde olduğu şimdi istikrâ tarîkiyle ispat edilmiştir diyemezsek hiç olmazsa sıhhati o derece yüksek bir ihtimal ile gösterilmiştir ki tabakatü'l-arz ilminde kabul edilmiş bir akîdedir. Şimdi bir vakit müzâb halde olan bir kürenin devri neticesi olarak şekline basıklık gelmiş ve münâvebe ile gece ve gündüz hâsıl olmuş ve (kamerin ve asgar bir derecede şemsin tesiriyle) suda ve havada med ve cezir husûle gelmiştir. Mihverinin meylinden bütün yeryüzünde hem âni hem mütevâlî birçok ihtilâfât-ı mevâsim husûle gelir ve aynı sebeple beraber hatt-ı istivâdaki şişkinliğe kamerin icrâ-yı te'sir etmesinden i'tidâleyn hattında meşhûd olan hareket hâsıl olur. İşte sebeb-i vâhiden müteaddid eser

zuhûr ettiği görülüyor. Küre-i arzın tedricen teberrüd etmesinden üzerinde bir kış peydâ olması, [51/52] yüksek irtifadaki unsurların tasallub etmesi, suyun tekâsüfle aşağıya inmesi, ... gibi bazı teferruklar evvelce izah edilmişti. İşte bunlar, mahzâ tenâkus-ı harâret gibi tek bir sebebin âsâr-ı müşterekesi olduğunu göstermek için tekrar zikrediliyor. Ma'mâfih şimdi bu sebebin devamından bilâhare tevellüd eden muzâaf tebeddülâtı mütâlâa edelim. Küre-i arzın soğuması, onun bozulup küçülmesini müceb olur. Binâenaleyh ilk teşekkül eden kış-ı sulb, teberrüd ve takabbuz etmekte olan nüveye büyük gelmeye başlar ve yalnız başına duramayacağından nüvenin eserini takip edip küçülmeye meyleder. Fakat şebih-i kürevî bir zarf, dâhilinde kendinden küçük diğer bir şebih-i küre-i mücresseme ile şekil ve hacmini kaybetmeyerek yani kırılıp küçülmeyerek intibâkını muhafaza edemez. Külde pişirilen elmanın suyu tebahhur ederek hacm-i dâhilîsi küçüldüğü vakit kabuğu nasıl buruşursa kış-ı arz da öyle olur. Teberrüd devam edip zarf-ı sihan peyda ettikçe bozulma ve buruşmanın neticesi olan kırışıklar büyür ve nihâyet tepeler ve dağlar teşkil eder; bu vechile muahhar teşekkül eden cebel silsileleri elyevm gördüğümüz gibi daha yüksek olduktan mâada yine gördüğümüz gibi imtidâdlı olur. İşte diğer esbâb-ı muaddeleden sarf-ı nazar ederek görüyoruz ki zıyâ'-i hararet gibi tek bir sebepten sath-ı arz üzerinde ne azîm bir gayr-ı mütecânislik husûle gelmiştir; bir adem-i tecânüs ki [52/53] teleskop bize mümâsilini Merih'in yüzünde gösteriyor, kezalik avâmil-i mâiyye ve havâiyyesi mefkûd olan kamerde biraz başka bir surette irâe ediyor. Bunlardan mâada aynı surette ve aynı zamanda husûle gelen diğer bir nev' adem-i tecânüs vardır ki onu da nazar-ı dikkate almamız lazımdır. Arzın kışı henüz ince iken bunun bozulmasıyla husûle gelen pürüzler bidâyeten küçük olduktan başka bu iniş yahut yokuşlar beyindeki sahalar, altındaki mâyi' şebih-i kürenin üzerine gayet muntazam yüklenmiş olmak lazım gelir; binâenaleyh suların ilk tekâsüf edeceği kutb-u şimâlî ve cenûbî havâlisinde de sular bu sahalara muntazam yayılmış olmak icap eder. Lâkin kabuk kalınlaştıkça ve o nispette kuvvet kesb ettikçe vakit vakit ve cihet cihet husûle gelen kırışmalar (hatt-ı inkisâr) birbirinden pek uzak yerlerde vâki' olmak lazım gelir; bunların aralarında kalan yerlerin merkezdeki munkabız nüve ile temasını muhafaza etmesi yani nüveyi takiben alçalması eskisine nispeten az intizâm ile olmuştur; bunun neticesi olarak vâsi' kara ve su kıtaları tevellüd etmiştir. Bir portakal üzerine zar gibi ince bir kâğıt sarılıp bakılsa kırışıkların pek küçük olduğu görülür ve kırışık aralarının da portakal sathına ne kadar muntazam yapışmış olduğu da görülür; ba'dehu aynı portakalın üzerine kalınca bir kâğıt sarılacak olursa tepelerin irtifa ziyâdeleşeceği gibi [53/54] aradaki derelerin de portakal sathına temas etmeksizin kalkık ve geniş olduğu görülür ki bu tecrübeyi yapan zat, arzın sulb zarfı sihan peyda ettikçe irtifa ve inhitât sahalarının büyüyeceği hakikatini zihninde tahakkuk ettirir. Bunun için bahr-i muhîtin üzerine mütecânis bir surette dağıtılmış adalar yerine tedricen gayr-ı mütecânis bir surette müretteb kıta ve denizler peyda olmak lazım gelir. Karaların irtifaında

ve vüs'atında husûle gelen bu muzâaf tebeddül diğerk bir gayr-ı mütecânisliğı müceb olur ki o da karaların denizlerle hatt-ı iştirâki yahut sahil hattıdır.

Denizden yükselip çıkan oldukça düz bir sathın denizle hatt-ı fâsılı basit ve muntazam olur. Lâkin yayla ve dağ silsileleriyle ârizalanmış ve bulunmuş bir kıta denizden yukarıya çıktığı vakit denizle hem belli başlı yerleri hem de bütün teferruâtı cihetiyle ziyâdesiyle gayr-ı muntazam bir hadd-i fâsıl teşkil eder. İşte görülüyor ki arzın takabbuz etmesi gibi tek bir sebeple tedrici olarak gayet müteaddid ve mütenevvî' netâyic-i arziyye ve coğrafiyye husûle geliyor.

Nâra nispet edilen âmîl yahut müessirden mâî ve havaî müessirlere geçtiğimiz vakit yukarıda izah edilenlere müşâbih ve gittikçe mütezâyid bir tereküb ve teşevvüş-i âsâr müşahede ederiz. Havanın ve suyun temas ettiği şeyleri aşındırıcı tesirâtı, sühûnetin tebeddülünden [54/55] mütevellid tesirât ile müştereken her açık sathı değıştirmeye iptidai hilkatten beri çalışmaktadır. Tahammuz, hararet, rüzgâr, don, yağmur, cümûdiyeler, nehirler, med ve cezir, dalgalar bilâfâsıla karayı yiyip aşındırır, dağıtır ve bu da her yerin ahvâl-i husûsiyyesine göre kemiyet ve keyfiyet cihetiyle tahallûf eder. Bu âmiller bir granit kıtasında icrâ-yı fiil ettiği vakit mesela bir yerde takdir edilemeyecek derecede cüz'î bir eser husûle getirir; bir yerde tabakat-ı sathıyyeyi deler ve yarar, bunun neticesi olarak taş döküntüleri yahut enkaz ve cüseym kaya parçaları hâsıl olur. Diğerk bir yerde ise "feldspat"ı bir beyaz toprak haline getirerek bunu ve bununla beraber "kuvarts" ile "mika"yı alıp götürür ve bunları nehir ve deniz kenarlarına ve diplerine ayrı ayrı tabakalar şeklinde teressüb ettirir. Eğer havaya maruz kalan bir yer müteaddid ve gayr-ı müşâbih nev'den tabakât-ı rüsûbiyye yahut suhûr-ı nâriyyeden yahut ikisinden mürekkeb olursa hava ile suyun yıpratıcı tesiriyle o nispette gayr-ı mütecânis tahavvülât husûle gelir. Tabakalar bu tesirâta mukavemeti yahut tebaiyyeti birbirinden muhtelif olduğundan o sath üzerinde daha ziyâde bir gayr-ı muntazamlık peydâ olur. Muhtelif nehirlerin geçtiğı yerler tabakât itibariyle muhtelif surette teşekkül etmiş olduğundan bu nehirler denize eczâ-yı mürekkebesi muhtelif şeyler götürür ve bu suretle terkipleri gayr-ı müşâbih yeni tabakalar hâdis olur. [55/56] Burada bir hakikatin pek basit bir surette izahını görebiliriz ki ileride müteaddid ahvâl-i müteallikada mufassalan tetkik edeceğimiz bu hakikat şudur: Bir kuvvetin kendini sarf ettiği şey yahut eşya ne derecede gayr-ı mütecânis ise o kuvvetin tesirâtı da o nispette gayr-ı mütecânis olur. Teşekkülü gayet arızalı olup havaya gayr-ı muntazam surette müretteb birçok tabaka arz etmiş, muhtelif irtifalara yükselmiş ve muhtelif zâviyelerde meylettirilmiş bir kıta aynı avâmîl-i muhribenin tesiri altında gayet müteaddid ve mütedâhil âsârın zuhûruna sebep olur: Kıtanın her köşesi başka suretle değışir; her nehir başka türlü teressüb yapar. Dolambaç sahilleri yalayıp geçen med ve cezir akıntılarıyla sâirleri birbirine karışarak nehrin teressübâtından her birini başka türlü tevzî' eder; bu teşevvüş-i âsâr, sathı en karışık olan yerlerde bi't-tab' âzami derecede zâhir olur.

Her kuvve-i müessirenin birden ziyâde tahavvüle sebep olduğu hakikat-i umûmiyesi gayet mürekkeb med ve cezir cereyanları, bahr-i muhît akıntıları, rüzgârlar, yağmurun ve hararetin sûret-i tevezzü'ü ve emsâli ile nasıl izah ve irâe olunacağını gösterebilirsek de şimdi bunlarla oyalanmayarak bu hakikati âlem-i gayr-ı uzvî ile münasebetine göre daha güzel ispat etmek üzere büyük mikyasta bir takallübün –meselâ Merkezî Amerika'nın çökmesi gibi– ne gibi neticeler tevliid [56/57] edeceğini düşünelim. Böyle bir inkılâbı doğrudan doğruya takip edecek ahvâl bile hayli muğlaktır. Tabakât-ı arzın gayr-ı ma'dûd miktarda zîr ü zeber olması, merkezden madde-i nâriyyenin harice feverânları, harekât-ı arziyyenin binlerce mil imtidâdında bir muhite yayılması, fevkalade iniflâklar, birçok gazların havaya firar etmesi gibi hallerden mâada Bahr-i Muhît-i Atlasî ile Bahr-i Muhît-i Kebîr'in boşalan yeri doldurmak üzere hücum etmesi, bilâhare azîm ve mühîb dalgaların çarpışıp geri gelmesi, bu dalgaların iki bahr-i muhîti de kâmilten dolaşarak sahilllerinde gayr-ı mahdûd tebeddülât yapması, bu sebeple havâ-yı nesîmîde temevvücât vuku' bulması ve bu temevvücâtın yanardağ ağızlarında vâkî' cereyanlarla karışması ve bu harekât ile beraber ifrâgât-ı elektrikiyye vuku' bulması gibi haller zuhûr eder. Ma'mâfih bu eserler muvakkattir ve sabit kalacak ahvâle nazaran ehemmiyetsizdir. Bahr-i Muhît-i Atlasî ve Kebir akıntılarının cihet ve şiddetleri kâmilten değişir. Bu cereyanların tevzi'-i harâret etmelerinin nev' ve derecesi de şimdikinden bi't-tab' farklı olur. Yalnız bahr-i muhîte mücâvir kıtalarda değil hatta bütün Avrupa'da bile harâret-i mütesâvîye hutûtu tebeddül eder. Med ve cezir şimdikinden başka cihette ve şiddette olur. Rüzgârların mevsimleri, şiddet ve cihet ve sâir evsâfi az çok değişir. Yağmur şimdi nerede ne miktarda düşüyorsa yine öyle olmaz. Hülâsa her tarafta [57/58] binlerce mil imtidâdına kadar ahvâl-i havâiyye büyük küçük bir inkılaba giriftâr olur. Şimdi gerek denizde gerek karada bu tebeddülâtın, hayvanat ve nebâtât üzerinde husûle getireceği gayr-ı mütenâhi tahavvülâtı dâhil-i hesâb etmeyerek dahi görürüz ki tek bir kuvvet ile –evvelce muğlak ve mürekkeb olmuş bir saha üzerinde icrâ-yı fiil ettiği halde– gayet muazzam derecede gayr-ı mütecânis neticeler tevellüd eder ve bidâyetten itibaren zamanımıza doğru bu gayr-ı mütecânislik mütezâyid nispette ilerleyip gider.

Terakkîyat-ı uzviyyenin dahi “Her bir kuvvetten birden ziyâde tahavvül zuhûr eder.”, kâidesine tâbi' olduğunu göstermeye gitmezden evvel bu kanunun âsârını gayr-ı uzvî terakkînin diğer bir nev'inde yani kimya sahasında tetkik edelim. Hikmet-i tabîiyye nokta-i nazarından arzda gayr-ı mütecânislik tevliid eden aynı esbâb-ı umûmiyye aynı zamanda kimyevî gayr-ı mütecânislik de husûle getirmiştir. Fevkalade hararete anâsırın imtizâç edemediğini kabul ettirecek hayli delil vardır. Hatta hakiki olarak ihdâs edilen böyle şiddetli harârette müvellidü'l-humûza ile müvellidü'l-mâ' beynindeki gibi pek kuvvetli câzibe yahut alâka-i kimyevîyye zaafa uğrar ve mürekkebât-ı kimyeviyyenin büyük bir ekseriyeti bundan pek aşağı sühûnetlerde tahallül eder. Şimdi arz ilk nâr-ı beyzâ halinde iken hiçbir imtizâç ve

terkîb-i kimyevî bulunmadığına aaleb-i ihtimâl ile hüküm verilebilirken [58/59] bunda ısrar etmeksizin şu gayr-ı kâbil-i itiraz hakikati göstermekle iktifâ edeceğiz ki en yüksek sühûnetlerde mevcut olabilen ve binâenaleyh küre-i arz teberrüd ederken ilk teşekkül etmiş olması lazım gelen mürekkebât-ı kimyeviyye en basit surette tereküb etmiş cisimlerdir. Kalevîleri [alkalies], toprakları [earths]... muhtevî bir sınıf olan humz-ı evveler “protoksidler” [protoxides] hey’etiyle, bizce malum olan en sabit ve bâkî mürekkebâtır. Bunların kısm-ı âzamı bizim tahsil edebileceğimiz en yüksek sühûnetlerde dahi tahallül etmekte sebât eder. Bunların imtizâçları en basit mertebeden olup unsurların terekübüne nazaran bir derece aşağı bir mütecânisliği hâizdir. Bunlardan daha gayr-ı mütecânis, daha sabit ve binâenaleyh tarih-i arzda daha muahhar olan ecsâm-ı mürekkebe “dötoksidler [deutoxides]”, “tritoksidler [tritoxides]”, “peroksidler [peroxides]”...dir ki bunlarda müvellidü’l-humûzanın iki, üç, dört ve daha ziyâde zerresi bir madenin yahut diğer unsurun bir zerresiyle imtizâç etmiştir. Adem-i tecânüsde bunlardan daha yüksek mertebede “idrât [hydrates]”lar gelir ki bunlar da bir humz-mâh, diğer bir unsurun bir humzuyla imtizâc ederek bir cism-i mürekkeb husûle getirir ki bunun zerreleri ayrı ayrı üç muhtelif unsurun lâ-âkall dört zerresini hâvidir. Daha gayr-ı mütecânis ve daha az sabit olmak üzere “milh [salt]”ler vardır. Bunların cüz’-i ferdlerinden her biri üç ve bazen ziyâde unsurun beş, altı, yedi, sekiz, on, on iki veya daha ziyâde zerrelerini [59/60] muhtevidir. Bunlardan sonra “idrâtlı emlâh [hydrated salts]” gelir ki evvelkilerden daha ziyâde gayr-ı mütecânisdir ve pek aşağı sühûnetlerde dahi cüz’î yani kısmen tahallül eder. Ba’dehu fevk ve muzâaf-ı emlâh gelir ki bunlarda tahallüle sebât ve mukâvemet daha azdır ve böyle aşağıya doğru gider. Yerimiz müsâid olmadığı cihetle tafsîlâta girmeyerek emniyetle deriz ki bu gayr-ı uzvî terekübât-ı kimyeviyyede, sâir şeyler müsâvî olmak şartıyla mürekkeblük ve muğlaklık tezâyüd ettikçe tahallüle mukâvemet ve sebâtın tenâkus etmesi bir kanun-i umûmî olduğunu hiçbir kimyager inkâr edemez.

Şimdi kimyâ-yı uzvî mürekkebâtına geçecek olursak bu kanun-i umûmîyi izah edecek misaller buluruz: Yani tereküb ve teşevvüş ziyâdeleştikçe tahallüle mukâvemet ziyâdeleşir. Meselâ bir albümin cüz’-i ferdi beş muhtelif madde-i basîtenin 482 zerre-i ahîresinden mürekkebdir. Terkîbi bundan daha muğlak olan fibrin maddesinin her cüz’-i ferdi 298 zerre-i fahm, 49 zerre-i azot, 2 zerre-i sülfür yahut kibrit, 218 zerre-i müvellidü’l-mâ, 92 zerre-i müvellidü’l-humûzadan yani mecmuan 669 zerreden yahut daha doğrusu muâdilden teşekkül etmiştir. Bunların bu hâl-i tereküblerinde sebât ve istikrârı o kadar azdır ki alelade sühûnetlerde hemân tahallül ederler.

Hâsılı görülüyor ki küre-i arzın sathında şimdi görülen adem-i tecânüs-i kimyevî, tenâkus-ı harâret ile beraber [60/61] tedricen hâsıl olmuştur ve bu da üç surette arz-ı endâm etmiştir: Birincisi mürekkebât-ı kimyeviyyenin adeden tezâyüdü, ikincisi bu mürekkebâtın yeni yahut muahhar olanlarda mevcut muhtelif

unsurların adeden tezâyüdü, üçüncüsü daha müteaddid unsurların imtizâçlarının yüksek ve mütenevvi' derecede tezâufu.

Şimdi bu kimyevî gayr-ı mütecânisliğin tezâyüdünü, sühûnet-i arzın tenakûsu gibi yalnız bir sebebe isnat etmek biraz mübalağa olur. Çünkü bu bâbda su ile havanın tesirât-ı fiiliyesi olduğu zâhirdir. Bundan mâada besâitin alâka-i kimyeviyyelerinin de dahli vardır. Binâenaleyh sebep her halde mürekkeb bir şeydir. Yalnız arzın tedricen teberrüd etmesi, esbâb-ı ittifâkiyyenin yâhûd ahvâl-i müctemiânın en umumî olanıdır. Ma'mâfih burada şunu da söyleyelim ki bahis ve mütâlâa ettiğimiz ahvâl ve âsârda (Belki birincisi bir istisna teşkil eder.) ve daha ziyâde şimdi tetkik edeceğimiz hakayıkda âmil olan esbâb az çok mahlûttur ve malumumuz olan esbâbın hemân hepsi hakikaten böyle muğlaktır. Hiçbir tahavvülün yalnız bir âmile isnadı ve o âmilin o tahavvülü ne gibi ahvâl-i sâbite yahut mûkine içinde husûle getirdiği mülâhaza edilip o ahvâlin nazardan iskâtı asla doğru olmaz. Lâkin sözümüz basit olsun için halkın sûret-i ifâdesini isti'mâl ettiğimiz halde istidlâlimizde bir tesir yapmayacağından bu ciheti tercih ederiz. [61/62] Şöyle bir itiraz da dermiyân edilebilir ki ziyâ'-ı harâreti böyle bazı tahavvülâta sebep göstermek, bu tahavvülâtı bir kuvvetin vücuduna değil belki fıkdanına isnat etmek olur. Bu itiraz muhikdir. Doğru söylemek lazım gelirse bu tahavvülâtı, muhâsım veya mukâbil kuvvet sahadan çekildiği vakit icrâ-yı fiil etmeye başlayan kuvvetler ikâ' ediyor demelidir. Vâkıa' suyun incimâdı hararetin ziyâ'ından ileri geliyor demek doğru değildir, lâkin böyle demekle bi'l-fi'l bir hata edilmiş olmaz. İş sözde, kuvvede kalır. Bunun gibi bir kuvvetten müteaddid âsâr zuhûr ettiğine dâir olan muhâkemâtımıza, böyle müsait bir lisan isti'mâl edilmekle hâlel gelmez. Fi'l-hakîka bu itiraz şu hakikate nazar-ı dikkati celb eder ki bir kuvvetin faaliyeti birden ziyâde tahavvül husûle getirdiği gibi kuvvetin faaliyetten çekilmesi de birden ziyâde tahavvül peydâ eder.

Tarîk-i beyânımıza avdet ederek terakkîyat-ı uzviyyede dahi aynı kâide-i esâsiyyenin cârî olduğunu tetkik edelim. Bu bâbda mütecânisin gayr-ı mütecânise inkişâfı ilk müşâhede edildiği halde bir sebepten müteaddid eser husûle geldiği hakikatının ispatı en az kolaydır. Bir tohumun nebâta, bir yumurtanın hayvana doğru münkeşif ve müterakkî olması o kadar tedricî ve bunu ikâ' eden kuvvetler o kadar mütedâhil ve aynı zamanda o kadar gayr-ı müteaddiddir ki sâir yerlerde pek aşîkâr olan taaddüd âsârı burada keşfetmek müşküldür. Ma'mâfih [62/63] doğrudan doğruya değil, dolayısıyla istidlâl ederek hükmedebiliriz ki burada dahi aynı kanunun hükmü cârîdir. Evvelâ kuvvetli bir tesirin, kemâlinde bir uzviyet üzerinde mesela insanda husûle getirdiği tahavvülâtın ne kadar müteaddid olduğunu düşünelim. Korkunç bir ses yahut manzara, âzâ-yı hissiye ile âsâb üzerine icrâ-yı te'sîr ettikten mâada bir irkilmeye, bir çığlığa sebep olabilir. Belki yüzü buruşturur, adalâtın umûmen gevşemesinden dolayı bir titreme hâsıl eder, bir soğuk ter döktürür, dimağa kan hücum ettirir, belki kalbin hareketinin tevakkufu ile bayılma getirir. Eğer bu sesi duyan yahut manzarayı gören zayıf

olursa bir hastalık yapabilir ki bunun birçok karışık ârâzı vâki' olur. Hastalıkta da böyledir. Bedene pek cüz'î miktarda idhâl edilen çiçek aşısı şiddetli olursa ilk devrede üşüme nöbeti, ciltte ateş, nabızda sürat, dilde pas, iştahsızlık, susuzluk, karın ağrısı, istifrağ, baş ağrısı, arkada ve el ile ayaklarda ağrı, za'f-ı adalî, ihtilâc, hezeyan, ... tevîd eder; ikinci devrede ciltte indifâ', kaşınma, ürperme, boğazda ağrı ve şişme, salya akması, öksürük, ses kısıklığı, usret-i teneffüs... getirir. Üçüncü devrede sulu kabarcıklar, zâtü'r-rie, zâtü'l-cenb, ishal, dimağda iltihap, göz kapakları iltihabı, kızamık, ... husûle [63/64] getirir. Bu sayılan a'râzın her biri dahi az çok mahlûttur. İlaçlar, husûsî yemekler, temiz hava dahi bedende te'sîrat-ı kesîre husûle getirmekte misal olarak zikredilebilir.

Şimdi yalnız şu noktayı der-pîş etmek lazımdır ki kemâlinde bir uzviyet üzerinde bir kuvvetin tesiriyle husûle gelen tahavvülât, cenin halindeki uzviyet üzerinde de kısmen muvâzi gider ve bu suretle bu halde dahi mütecânisten gayr-ı mütecânise inkişaf ve terakkî, bir kuvvetten müteaddid eser husûle gelmesinden münbais olduğu anlaşılır. Tohumda ilk terakkî tevîd eden şey, haricî hararettir ki böyle husûsî kabiliyetleri hâiz bir madde üzerine gelip icrâ-yı te'sîr ederek gittikçe karışık eserler peydâ eder; ba'dehu icrâ-yı fiil ve tesire devam ile tereküb ve teferruk neticesi olan eczâ ve aksâm üzerinde dahi aynı suretle daha ziyâde fark ve ihtilâflar husûle getirir ve böylece devam edip gider; teferruk ve zuhûr edecek aksâm ve a'zâdan her biri inkişâf ve tekâmül ettikçe diğer aksâm ile arasında zuhûr edecek tesir ve aks-i tesir sebebiyle yeni yeni tereküb ve teşevvüşler peydâ eder. Rüşeymin kalbinin ilk darabânı aynı zamanda sâir uzuvların da tekâmülüne yardım eder. Ensiceden her birinin kandan nisbet-i mahsûsada anâsır-ı lâzimeyi ahz ederek büyümesi kanın terkiibini tadil etmiştir ve bu tarîk ile diğer kâffe-i ensicenin tagaddîsini de değiştirmiştir. Bir dereceye kadar zıyâ' kuvveti müceb olan darabân-ı kalp, kana mevâd-ı [64/65] müsta'mele veya meytinin duhûlunu müceb olmuştur ki bu da cümle-i uzviyyenin sâir nahiyelerine icrâ-yı te'sîr etmiş ve belki bazılarının zannettiği gibi âlât-ı ifrâziyyenin teşekkülüne sebep olmuştur. Ahşâ-yı batîniyyenin birbirine âsab ile merbût olması bunların birbirine olan tesirâtını ziyâdeleştirmiş ve böyle devam etmiştir. Aynı tohumun ahvâle göre muhtelif suretlerde teşekkül ve tekâmül etmesi vâki' olduğunu mülâhaza edecek olursak yukarıda zan ile ifade ettiğimiz hüküm, sıhhate daha ziyâde takarrüb eder. Fi'l-hakika ilk safhalarında her cenin ne erkek ne dişidir; üzerine icrâ-yı te'sîr eden kuvvetlerin tevâzünü, onu erkek yahut dişî olmak üzere tayin eder. Bunun gibi sabit olmuş bir hakikattir ki bir işçi arı tırtılı, eğer vakti geçmeden arı beylerinin yediği gıda ile beslenirse büyüdüğü vakit arı beyi oluyor. Bütün bu misaller gösteriyor ki ceninin tereküb ve taazzuvunda her bir hatve-i terakkînin sebep-i karîbi, ondan evvelki hatve yahut safha-i teşekkül üzerine kuvva-yı ibtidâiyyenin icrâ ettiği tesirden ibarettir. Fi'l-hakika tekâmülün bu tarzda ileri gittiğini gösterecek delâil-i kıyâsiyye bulabiliriz. Zira hayvanî olsun nebâtî olsun her bir tohum, ileride kendisinden zuhûr edecek uzviyetin en cüz'î bir iptidasını veya işâretini

hâvî olmadığından –çünkü hurde-bînin bize gösterdiğine göre her bir ilkâh olunan tohumda ilk vuku' bulan muâmele, kendi [65/66] kendine mükerreren bulunmak (inkisâm ve teferruk) muamelesidir ki bunun sonunda hüceyre kümesi hâsil olur ve bu kümedeki hüceyrelere hiçbir diğerdinden ayrı bir mâhiyyet göstermez– şu kazıyye-yi farziyyeyi kabul etmekten başka çare görünmez ki büyüme halinde bir ceninin herhangi bir dakikadaki taazzuv-i cüz'îsi yahut tertûb-i uzvîsi, üzerine icrâ-yı te'sîr eden âmillere sebebiyle onu vely eden safha-i taazzuv ve tertibe tahavvül eder ve bu safha da yine bu tarîk ile kendinden sonraki safhaya geçer ve bu suretle daima mütezâyid terekübât ve teşevvüşât geçirerek nihâyet şekli-i ahîre vâsıl olur. Fi'l-hakika biz bu sözlerle bir nebât yahut hayvanın teşekkülünü izah etmiş olmayız. Tohumun havâss-ı hafıyyesi cihetinden henüz önümüz karanlıktır; o hassâlar ki onların sayesinde tohum, müsait tesirâta maruz olduğu vakit söylediğimiz tahavvülât-ı müteselsileye bidâyet olmak üzere sûret-i mahsusada bir değişikliğe uğrar. Bizim göstermek istediğimiz şundan ibarettir ki elimizde mensup olduğu sınıfı sâirlerinden temeyyüz eden evsâf-ı mahsûsayı hâiz bir tohum var; bu tohumdan bir mevcûd-i uzvînin tezâhür ve tekâmül etmesi ihtimal ki tetkik edebildiğimiz dereceye kadar umûmî sebep-i terakkî olmak üzere gördüğümüz ta'dad ve tezâuf-ı âsâr veya tekessür ve teşevvüş-i tesirâtın ileri gelmektedir.

Şimdi münferid nebât ve hayvanın tekâmülünden küre-i arzın [66/67] üzerindeki bütün mecmûa-i hayvânîye ve nebâtîyenin tekevvününü mütâlaaya nakli-i nazar edecek olursak tarîk-i muhâkeme ve istidlâlimiz yine açık ve sade olur. Bu makalenin iptidalarında kabul ve ifade edildiği vechile ilm-i müstehasenin cem' ettiği müteferrik hakikatler, her ne kadar tabakatü'l-arzın pek uzun devirleri zarfında gittikçe gayr-ı mütecânîs uzviyât zuhûr ettiğini ve uzviyât hey'et-i mecmûalarının da gayr-ı mütecânîslikte ileri gittiğini iddiada bize sarîh surette hak vermiyorsa da şimdi göreceğiz ki cereyan-ı hayât-ı mühimme hal bu neticelere müteveccih ve mütemayildir. Fi'l-hakika bir sebeple bir çok eser husûle gelmesi yüzünden, şimdiye kadar gösterdiğimiz gibi küre-i arzın adem-i tecânüs-i hikemîsi mütema-diyen tezâyüd etmekte olduktan mâada hayvanat ve nebâtâtı da gerek münferiden gerek müctemian mütezâyid bir gayr-ı mütecânîslik iktisâb etmektedir. Bunu izah için bir misal irâd edelim. Şimdi vuku' bulunduğu gibi farz edelim ki uzun fâsılalarla birçok irtifâ'-ı arazi hâdiseleri vâki' olarak Hind-i Şarkî cezâir müctemiâsı derece derece yükselerek bir kıta halini alsın ve mihver-i irtifâ' istikametinde bir silsile-i cibâl teşekkül etsin. Bu irtifaların birincisinde Borneo, Sumatra, Yeni Gine vesâir adalarda bulunan hayvanat ve nebâtât bu suretle cüz'î tebeddül eden yeni ahvâl-i tabîyyeye maruz olur. Umumiyyetle iklim, hararet, rutubet ve tebeddülât-ı mevkute cihetleriyle değışceğı gibi mevzî-i ihtilafat dahi tekessür ve tezâyüd eder. [67/68] Bu tahavvülât, kıtanın bütün hayvanat ve nebâtâtı üzerine belki his ve takdir edilemeyecek derecede icrâ-yı te'sîr eder. Seviyenin değışmesi dahi daha ziyâde tebeddülât husûle getirir ki bu tebeddüller, mihver-i irtifâ'dan olan bu'dlarına göre her nev' nebâtî ve hayvanî için muhtelif olacağı gibi bir nev'in müteaddid

efrâdı için de muhtelifdir. Bazı mevâki'de yalnız sahilde büyüyen nebâtât belki büsbütün mahvolup gider. Yalnız malum derece-i rutubeti hâiz bataklarda yetişen nebâtlar, eğer ber-hayât kalırsa belki manzaraca göze görünür derecede değişir. Denizden yükselip çıkan yeni araziye tedricen intişar edecek nebâtlarda daha ziyâde değişiklik hâsıl olur. Böyle az çok değişen nebâtât ile tagaddî edecek hayvanat ve haşerat dahi tebeddül-i iklim ile olduğu gibi tebeddül-i gıda ile de bir dereceye kadar tahavvül eder; bir nev' nebâtın nedreti veya gaybûbeti üzerine ona yakın diğer bir nebât ile taayyüş edenlerde husûle gelen tahavvül ise daha ziyâde göze çarpacak derecede olur. İkinci irtifa hâdisesi vâki' oluncaya kadar geçecek müteaddid asırlar zarfında bu envâ'-ı nebât ve hayvandan her birinin uğradığı mahsus ve gayr-ı mahsus tebeddülâtın bir tertib-i tabîi ahz etmesi yani yeni ahvâle az çok tamam bir tevâfuk husûle gelmesi icap eder. Bundan sonra vuku' bulacak irtifa yine tebeddülât-ı uzviyyeye sebep olur ve her nev' [68/69] şekl-i iptidaisinden daha ziyâde inhirâf eder ve bu fiil de böyle devam edip gider. Lâkin şu noktayı işaret edelim ki bu tarîk ile zuhûr edecek inkılap, bin tane nev' -i aslı yerine az çok değişmiş bin tane yeni nev' kâim olmaktan ibaret değildir; belki o bin nev' -i aslı yerine birkaç bin nev' yahut sınıf, bir vüs'ati hâiz bir saha yahut şekl-i diğer gelmektir. Her nev' bir vüs'ati hâiz bir saha üzerine intişâr ederek mürtefi' ve maruz yeni sahaları da mütemadiyen işgal etmeye çalışacağından o nev'in muhtelif efrâdı muhtelif silsile-i tagayyürâta giriftâr olur. Hatt-ı istivâya doğru yayılan nebât ve hayvanlar oradan tebâüd edenler gibi müteessir olmaz. Yeni sahalara doğru intişar edenlerin uğrayacağı tahavvülât, dağlara doğru çıkmaya çalışanların uğrayacağı tahavvülâtın başka olmak lazım gelir. İşte uzviyâtın her nev' -i aslı bu tarîk ile bir kök, bir asıl olur ki ondan birçok nev'ler teşâub eder ve bunların asıl nev'den ve birbirinden az çok farkları vardır. Bu dal budakların bilâhare gâib olup gitmesi muhtemel ise de belki birden ziyâdesi yaşayarak ikinci tabakatü'l-arz devrini idrak eder; çünkü nebât ve hayvanların her cihete doğru yayılması bile onların ber-hayât kalması ihtimâlini ziyâdeleştirir. Yalnız böyle ahvâl-i tabîiyenin ve gıdanın değişmesinden dolayı bazı tagayyürat hâsıl olup kalmaz; belki tebeddül-i i'tiyâd sebebiyle de [69/70] diğer bazı tahavvülât husûle gelir. Her adanın hayvanatı, yükselip çıkan yeni arazi üzerine hatve be hatve yayılarak nihâyet diğer adaların hayvanatıyla temasa gelir ve böyle zuhûr edecek yeni hayvanatın bazıları ise o ana kadar görülmüş olanlara gayr-ı müşâbih bir şey olur. Ot yiyen hayvanat, yeni yırtıcı canavarlara tesadüf ederek yani ahvâlde müdafaa yahut firar suretiyle vikaye-i nefis için evvelce görülmemiş tedbirler ittihâzına mecbur olurlar ve aynı zamanda bu avcı ve yırtıcı hayvanlar da takip ve hücumda bir değişiklik ve yenilik gösterirler. Biliyoruz ki ahvâl icap ettiği vakit hayvanatta bu gibi tabiat ve âdet tagayyüratı vâki' olur. Kezalik biliyoruz ki yeni tabiat ve âdetler eskilere galip ve hâkim olunca bir dereceye kadar tertib-i uzviyi de tebdil eder. Lâkin şimdi diğer bir neticeyi nazar-ı dikkate alalım. Bu suretle uzviyetin her nev'inde yalnız müteaddid nev'lere inkısam ve teferruk etmek meyli

görülmez; belki ara sıra mertebesi yüksek bir uzviyet husûle getirmek istî'dâdı da nümâyân olur. Yeni ahvâl-i tabîiye ile yeni tabiat ve âdetlerin tevîd ettiği bu müteba'id ihtilâflar hey'etiyle mülâhaza edersek nev'i ve derecesi gayr-ı mahdûd tebeddülât göz önüne gelir; bu tebeddülât mutlaka bir terakkî vücuda getirmek lazım gelmez. İhtimâl ki ekser ahvâlde değışmiş bir nev', kendi aslından ne az ne çok gayr-ı mütecânîs olmaz. Bazı ahvâlde dahi mâişet, âdet ve tabiatları [70/71] evvelkinden daha basit olur ve o vakit binâ-yı beden daha az gayr-ı mütecânîs zuhûr eder. Bu halde bir ric'at, bir tedennî, bir tenezzül vâki' olur. Lâkin ara sıra vukuu icap eder ki bir nev'in bir fer'iyyesi, tabiatta daha muğlak müşâhedâta maruz kılacak ve biraz daha dolambaçlı harekâta lüzum gösterecek ahvâle tesadûf edip bazı a'zâsı nispeten cüz'î denilecek derecede tagayyür ve teferruk peydâ eder yani cüz'ü fazla gayr-ı mütecânîs olur. İşte böyle ahvâlin cereyan-ı tabîisiyle vakit vakit arzın hem mecmûa'-i nebâtiyye ve hayvâniyyesinde hem bunlarda mündemiç olan nev'lerde mütezâyid bir gayr-ı mütecânîslik zâhir olur.

Şimdi fazla tafsilâtta sarf-ı nazar ederek ve burada gösterilemeyecek tahdîdât ve tadilatı da hesaba katarak zan ile hükmederiz ki tabakatü'l-arz takallübâtının, gerek münferid ve gerek müctemi' envâ'ı zevî'l-hayâtı daima karışık yapmaya çalıştığı aşikârdır. Kısr-ı arzın basit halinden mürekkebe doğru tekâmülünü müceb olan sebepler, aynı zamanda sathı üzerindeki hayatın da mütevazı bir surette tekâmülünü müceb olmuştur. Bundan evvelki ahvâlde olduğu gibi bu halde de görüyoruz ki mütecânîsden gayr-ı mütecânîse doğru tahavvül, her kuvve-i fâile birden ziyâde eser husûle getirir kâide-i külliyesinin neticesidir. Tabakatü'l-arz ilminin sabit olmuş hakikatleri ile hayatın kanun-ı [71/72] umumilerinden bu âna kadar istihrâç edilen neticelerin, doğrudan doğruya tecrübe ve müşahede ile dest-res olduğumuz ahkâm ile tevâfuk ettiği görülünce o neticelerin kıymeti ve ehemmiyeti fevkalade ziyâdeleşir. Mesela tabakatü'l-arz edvârında daima ve mutlaka vuku' bulmuş olduğunu istinbât ettiğimiz bir ırktan müteaddid ırklar zuhûru hâdisesinin, beşerde ve hayvânât-ı ehliyyede kable't-târihî ve târihî devirlerde de vâki' olduğunu biliyoruz. Kezalik birinci şeyi hâsil etmiş olduğunu istihrâç ettiğimiz ta'dâd-ı âsâr hakikatinin sonuncu şeyi de husûle getirdiğini görüyoruz. Kaht, kesret-i nüfus, harp gibi münferid sebepler ara sıra beşeri ve ona tâbi' mahlûkları yeryüzüne daha ziyâde dağıtmıştır ve böyle dağılıp yayılmalar her defada yeni tahavvülâtı ve yeni nev'ler ve sınıflar zuhûrunu müceb olmuştur.

Bütün ırkların bir asıldan teşâub etmiş olup olmadığı meselesine dair tetkikat meyânında ilm-i elsine bize ayânen gösteriyor ki şimdi birbirinden kolaylıkla tefrik olunabilen yani birbirinden pek ziyâde farklı olan birçok ırklar hakikatte bir ırktan müştakk olmuş ve bir ırk, muhtelif iklimli memleketlere ve muhtelif ahvâl-i mâişet ve hayâta dağılmakla değışerek birbirinden farklı nev'lere ayrılmıştır. Hayvânât-ı ehliyye için hakikat hal böyledir. Her ne kadar köpeklerde olduğu gibi bazı ahvâlde envâ'ın yalnız bir cinsten teşâubu henüz münâzaun-fih ise de [72/73] bizim koyunlarda ve hayvânât-ı bakariyyede olduğu gibi bazı yerlerde de iklimin,

gıdanın, terbiyenin mevzî-i ihtilâfâtıyla bir nev'-i aslıden müteaddid fer'iyeler zuhûr edip hatta şimdi gayr-ı sabit melezler husûle getirecek kadar birbirinden ayrıldığı hiç itiraz kabul etmez bir keyfiyettir. Bundan mâada müfred sebeplerle mürekkeb eserler husûle gelmesi yüzünden yalnız umûmî ve mütezâyid bir gayr-ı mütecânislik değil husûsî bir adem-i tecânüs de vâki' olduğunu bundan evvel kıyâs tarikiyle istihrâç etmiş iken şimdi müşahede ile doğruca anlıyoruz. Kezalik nev'-i beşerin birbirinden teferruk ve tebâüd eden şube ve kısımlarından birçoğu bir terakkî addolunamayacak tahavvülâta uğramış ve bazılarında bir tedennî veya tereddî vâki' olmuş ve diğer bazılarında ise büyük ve kat'î bir adem-i tecânüs husûle gelmiştir. Medenî Avrupalı zü'l-fikarâtın, ser-levhası olan numuneden, vahşiden ziyâde farklıdır. İşte görülüyor ki küre-i arzımızın kadim zevî'l-hayâtı için fikdân-ı delâilden dolayı ancak farzî ve zannî olarak irâd edebildiğimiz terakkî kanunu ve illeti muahhar ve yeni zevî'l-hayât için fi'l-hakîka ispat edilebilir. [73/74]

Eğer beşerin gayr-ı mütecânisliğe doğru ilerlemesi, bir sebepten müteaddid eser husûle gelmesinin neticesi olduğu anlaşılıyorsa cemiyetin de bu sebeple gayr-ı mütecânisliğe doğru gittiği daha açık görülebilir. Mesela bir sanat ehlinin yahut cemâatinin tekevvün ve tekâmülünü nazar-ı mütâlâaya alalım. Bazen mutlak surette vâki' olacağı gibi bir kabilenin bir ferdi umûmun isti'mâl ettiği bir şeyi bi'l-farz bir silahı yapmakta fevkalade bir kabiliyet ve maharet gösterir –ki o silahı o âna kadar herkes kendisi yapıyordu diyelim– o fert o silahın yapıcısı olmak üzere sâirlerden teferruk ve temeyyüz etmeye başlar. Muharip ve avcı bütün arkadaşları en iyi [74/75] silah sahibi olmanın ne demek olduğunu ayrı ayrı ehemmiyetle hissederler ve bunun için o mâhir ferdin kendilerine silah yapmasını temin için ona bazı kuvvetli teklifler arz ederler. Diğer taraftan o kimse o silahı yapmak husûsunda fevkalade isti'dâd sahibi olduktan mâada yine fevkalade bir hâhiş ve şevk sahibi olduğundan (Çünkü bir işe isti'dâd ile hâhiş umûmiyyetle beraber gider.) bir münasip ücret mukâbilinde her siparişi icrâ etmeye mâil olur; ale'l-husûs bu münâsebetle meyl-i imtiyâz ve iftihârî tatmîn ve mâişeti de teshîl edilecek bir işte ilk ihtisâs böyle bir kere başlayınca az zaman zarfında takarrür etmeye sa'y eder. Yapıcı silah yaptıkça mahareti artar ve elinden çıkan işler gittikçe eskilere fâik olur. Müşteriler ise kendileri için silah yapmayı terk ederek gittikçe mahâretlerini gâib ederler. Bu tarîk ile iş bölünmesi icap eden esbâb iki taraflı olarak gittikçe kuvvet kesb eder. Ve bundan ibtidâr edecek adem-i tecânüs, ahvâl-i vasatiyyede hiç olmazsa o batın için sebat ve istikrar gösterir. İşte bu hareket cemiyeti ikiye ayırır ki biri muayyen bir işi yapmasını hemân hemân inhisâr altına alır; diğeri de o işi yapmak âdetini ve bir dereceye kadar kudretini gâib eder. Bundan başka o hareket diğer teferruklar daha uyandırır; yani bu tarif edilen hareket, cemiyete mübâdele keyfiyyetini idhâl eder; silah yapıcı her silah yaptıkça yaptığına bedel sâir eşyadan [75/76] ne isterse o kendisine i'tâ edilerek silah ahz olunur. Yapıcı böyle her mübâdelede bi't-tab' aynı şeyi almaz, mütenevvi' eşya isteyip alır. Mesela yalnız hasır yahut deri veyahut balık ağı istemez, belki bunların hepsine

muhtaçtır ve her defa da kendisine en ziyâde lüzumu olan şeyi ister. Bundan ne gibi netice tevellüd eder? Eğer arkadaşları içinde bu muhtelif eşyayı yapmakta cüz'î fazla mahareti olanlar varsa –ki bi't-tab' bulunur– silah yapıcı bunların her birinden, yapmakta mâhîr ve cümleye fâik olduğu şeyi alır; yani en iyi hasır hangisi yapıyorsa onun hasırını ve en iyi balık ağı kimde bulunursa ağı ondan alır. Hâlbuki böyle hasırını mübadele ile veren yahut balık ağını silahla değişen adamlar bilâhare kendilerine hasır ve balık ağı yapmaya mecburdur ve böyle o işleri yapa yapa bi't-tab' biraz daha kabiliyet ve maharet kesb ederler. Bu suretle kabile efrâdından bazılarının fitraten mâlik bulunduğu cüz'î ihtisâs kabiliyetleri yavaş yavaş taayyün ve tezâhür eder. Şimdi kabilenin sâir bazı efrâdının dahi bazı eşyâ-yı mahsûsa imalinde diğerlerinden temeyyüz etmesi vâkî' olsun olmasın şurası aşîkârdır ki bütün kabilede bir iptidai teferruk peydâ olur: yani bir kuvve-i asliyye yalnız bir çift eser hâsıl etmez, belki nev'leri müşâbih ve fakat dereceleri cüz'î olmak üzere müteaddid çift tâlî eserler de husûle getirir. Mektep çocuklarında emâreleri görülebilen [76/77] bu muamele, mukim olmayan bir kabilede pek sabit ve daim eserler peyda edemez. Lâkin nerede ki mutavattın ve mütenâsil bir cemaat tekevvün eder, bu fark ve imtiyazlar sabit ve müstekarr olur ve batından batına terakkî eder. Her bir meta için talep ve rağbetin ziyâdeleşmesi, her mütehasıs şahsın yahut cemaatin iş görme faaliyetini teşdîd eder. Bu da ihtisâsı, nerede varsa orada gittikçe taayyün ve takarrür ettirir ve nerede henüz vücut buluyorsa kökleştirir. Cemaat kesret peydâ ettikçe esbâb-ı mâişet daralır ve bu sebeple her fert gittikçe en iyi yapabildiği ve en ziyâde kazanacağı işi yapmaya mecbur olacağından sâlifü'l-ârz neticeler yani ihtisâslar tezâyüd eder; bu esnada aynı mecburiyetler sâikasıyla yeni yeni hizmetler ve sanatlar zuhûr eder; ehil işçiler daima iş yapmayı maksat edinerek ara sıra işçilikte daha iyi tedbirler ve tarîkler ve ham eşya bulurlar. Taşın yerine tunç kullanmayı ilk bulan adam, herkes tunç isteyeceği cihetle büyük bir talep karşısında bulunur ve nihâyet kendisi yahut halefî kendi sattığı eşyanın tuncunu yapmaya bütün vaktini hasrederek o eşyayı istenilen şekilde imal etmesini başkalarına bırakmaya mecbur olur; bu suretle bu ikinci iş evvelce mevcut olan birinciden teferruk edip başlı başına bir sanat olur. Derken tunç ilk kullanıldığı eşyaya münhasır kalmayıp silah, edevât, evânî vesâire gibi birçok şeyler [77/78] için de kullanılmaya başlar ve bu tarîk ile de o eşyanın imaline de icrâ-yı te'sîr eder. Fazla olarak tunçtan yapılan kapların kullanıldığı işler de bu suretle müteessir olur ve bu işlerin neticesi olan mamulat da biraz tebeddül ve islâh görür –mesela bina inşası, oyma, bedenî ziyenatlar gibi– dahası var: Lüzumu olan bazı âlât için münasip madde bulunamadığından dolayı o âna kadar o aletler yapılamazken şimdi bu tuncun isti'mâliyle ona da imkân hâsıl olur ve bütün bu tebeddülât halkın üzerine icrâ-yı te'sîr ederek onların mahâret-i âmilânesini, zekâlarını ve refahlarını tezyîd eder, âdet ve zevklerini tasfiye eder. İşte bu suretle mütecânis bir cemiyetin gayr-ı mütecânis bir cemiyete inkılâb

ve inkişâfı, “Bir sebepten müteaddid eser husûle gelir.” kâide-i umûmîyyesinin neticesi olduğu aşîkâr görülür.

Makalemizin hacmi müsait olsaydı bazı sanatların memleketin bazı mevâkiinde birleşmesi, kezalik emitadan her birinin imalinde iş bölümünün pek inceleşmesi de aynı suretle tahaddüs ettiğini gösterirdik. Yahut izâh-ı madde için diğer bir misal olmak üzere tıbbatın müceb olduğu büyük takallübât-ı maddiye ve akliyye ve ahlakiyyeyi yahut barutun husûle getirdiği tebeddülât-ı müteselsile ve vâsiyai zikrederdik. Lâkin tekâmülü cemiyetin bu mutavassıt [78/79] safhalarından sarf-ı nazar ederek en yeni ve en geçici safhalarından bazı misaller almakta iktifâ edelim.

Buhar kuvvetinin madencilige, seyr-i sefâine, her türlü imalata şâmil olan tazyikâtıyla husûle getirdiği eserleri takibe başladığımız halde kâl u kalemlerle tarif edilemeyecek teferruat içine düşeriz. Bunun için buhar kuvvetinin en yeni mücessemî olan lokomotif makinesine hasr-ı nazar edelim. Demir yol şebekesinin bütün müteallikâtının sebep-i karîbi olan bu makine, yeryüzünü, cereyan-ı ticareti ve itiyâdât-ı nâsî değiştirmiştir. Evvelâ her şimendifer hattı yapılmazdan evvel vuku bulan harekât ve tebeddülât-ı mürekkebeyi mülâhaza edelim –muvakkat ihzârât ve tertîbât, içtimâiler, kayd, ibtidâi makta’, parlamento için mesâha, taş basması resimler, ehliyet şehâdetnâmeleri, teminat akçeleri ve ihbâmâmeler, parlamentoya bi’l-istid’â mürâcaat, encümende müzâkere, birinci ve ikinci ve üçüncü okuma: Bu muhtâsâr ser-levhaların her biri birçok muâmelâtı hâvi ve mühendislere, mesâhacılara, litografçılara, parlamento ajanlarına, hisse senedi muamelecilerine mahsûs birçok işleri muhtevî olduğu gibi daha birçok müteferrik işler de doğurur. Sonra şimendifer inşasının müceb olacağı câlib-i nazar tebeddülâtı düşünelim –yarmalar, doldurmalar, tüneller, yol değiştirmeler, köprü ve istasyon inşası, kırık taş ile travers ve ray döşemek, [79/80] lokomotifleri ve mülhak arabaları, yolcu ve eşyâ vagonlarını yapmak ki bu işler müteaddid sanatlara icrâ-yı te’sîr ederek kereste idhâlini, ocaklardan taş ihrâcını, demir imalini, kömür işleme ki tuğla yapmayı tezyîd eder ve şimendifer gazetesinde her hafta ilan olunan birçok husûsî imalat da uyandırır ve nihâyet makinist, ateşçi, temizleyici, haddecî... ile ahirihi gibi birçok yeni işçiye ve onların işlerine yol açar. Bundan sonra daha müteaddid ve daha muhtefî âsârı mülâhaza etmiş olmak üzere işlemekte olan bir şimendiferin bütün cemiyet ve memleket üzerine icrâ ettiği tesiri mülâhaza edelim. Birçok yerlerde fabrika ve iş evleri şube açarlar ki evvelce oralarda şube güşâdından bir fâide hâsil olmazdı. Birçok eşya, yakında perâkende satıcılardan alınacağına uzakta toptancılardan getirdiler. Evvelce uzaklığı sebebiyle pek getirilemeyen bazı emtia celb ve isti’mâl edilir. Ücret-i nakliyenin böyle tanâkus etmesiyle bazı sanayi ve bazı mevâkî’de daha ziyâde temerküz ve inhisâr eder; yani her iş ve işçilik fevâid-i mevziyye sayesinde en iyi yapılacak mevâkî’ye mahsus olup kalır. Bundan başka nakliyenin azalması eşyanın tevzî’ini teshîl ederek fiyatları her yerde müsâvî yapmaya çalışır ve vasatî olarak fiyatı da tenzîl eder; bu suretle bazı ahâli evvelce satın alamadıkları eşyayı nispeten ucuz elde etmeye muvaffak olurlar; bu da [80/81]

onların mâişet ve istirahatlarını tezyîd ve âdetlerini islâh eder. Bunlarla beraber tenezzüh ve seyahat pek ziyâde tevessü' eder. Evvelce hiç deniz kenarına gitmeyi hatırına getirmeyen kimseler şimdi isterler ve giderler; uzakta bulunan akraba ve ahyâyı ziyâret ederler; yalnız tenezzüh için de dolaşırlar, bu sebeple sıhhat, hissiyât ve efkâr cihetiyle istifâde ederler. Mektupların ve gazetelerin eskisinden daha sûratle nakil ve sevk olunması daha göze çarpacak tebeddüllere sebep olur, yani milletin nabzını tesrî' eder. Şimendifer istasyonlarındaki kitapçılar vasıtasıyla ucuz kitaplar daha ziyâde intişâr eder ve vagonlar vasıtasıyla ilanât kesret ve vüs'at peydâ eder ki ikisi de bilâhare hayli terakkîyata bâ'is olur. İşte şurada muhtâsâren isimlerini zikrettiğimiz hesaba gelmez tahavvülât, hep lokomotifin ihtirâ'ı neticesidir. Cemiyet, yeni yeni sanat ve hırfetler ihdâs edilmesi ve birçok mevcutların da daha ziyâde ihtisâs ve temerküz etmesi sayesinde daha ziyâde gayr-ı mütecânis olur; hemân bütün eşyanın fiyatları her yerde değişir, her tâcir o âna kadar ne yolda iş yapıyorsa onları az çok tadil eder; hâsılı herkes ef'âlinde, efkârında ve tehyîcâtında az çok bir değişiklik duyar.

Davamızı teyit edecek izâhâta devam edilebilirse de artık ihtiyaç yoktur. Lâkin nazar-ı dikkate alınacak bir nokta daha [81/82] var, onu işaret edelim: İşte evvelce göstermiş olduğumuz şu hakikati burada aynen görüyoruz ki bir kuvvetin icrâ-yı te'sir ettiği saha ne derecede gayr-ı mütecânis ise husûle gelecek eserler de kemiyet ve keyfiyet cihetiyle o derecede büyük olur. Meselâ kauçuk, bazı basit kabilelerce bizden evvel malum iken onlarda pek cüz'î tebeddülâtâ sebep oldu; hâlbuki bizde yaptığı tebeddülât o kadar müteaddid ve mütenevvi'dir ki tarihçesi bir cilt teşkil eder. Hebrid adalarının birinde yaşayan küçük ve mütecânis bir cemaate elektrik telgrafi idhâl ve isti'mâl edilse hemân hemân hiçbir tesir hâsıl etmez. Hâlbuki İngiltere'de husûle getirdiği neticeler lâ-yuaddır. Ecdadımızın beş asır evvelki hayatının nispeten basit tertibatı ile âhiren kantonda hâdis olan vakıa pek cüz'î harekât ve tebeddülât yapabiliyordu. Hâlbuki şimdi o vakıaya dâir hey'et-i teşrî'yece verilen karar yüzlerce mürekkebe ve muğlak tebeddülât yapmıştır ki bunların herbiri de ileride birçok tebeddülât-ı tâliye doğuracaktır.

Hacim müsâid olaydı medeniyetin bütün o ince netâyicine doğru maa'l-memnûniyye sevk-i fikir ederdik. Evvelce âlem-i uzvî ve gayr-ı uzvînin tâbi' olduğu kanûn-i terakkîye lisanın, sanayi-i nefisenin, mûsikînin... de tebaiyyet ettiğini göstermiş idik. Şimdi şunu da gösterebiliriz ki terakkîyi tayin ettiğini istihraç etmiş olduğumuz sebep, şu ahvâlde dahi sahîh ve cârîdir. Meselâ ilimde [82/83] birinin bir hatve-i terakkîsi diğer kısımlarda da derhal terakkîler husûle getirdiğini isbât edebiliriz -bi'l-farz hikmet-i tabiiyenin ziya ve rü'yet mebhâsında vuku' bulan keşfiyât, ilm-i hey'ette azîm terakkîyata yol açmıştır ve bu bâbdaki sâir bazı keşfiyât da teşrîh-i hurde-bînîyi vücûda getirmiş ve fizyolojinin büyümesine pek büyük yardım etmiştir; kezalik kimya, bi'l-vâsıta elektrik, maknatisit [magnetizm], biyoloji ve tabakatü'l-arz ilimlerini tevsî' etmiştir. Elektrik de kimyaya ve maknatisite aks-i te'sir yapmış ve ziya ile hararet hakkındaki mütâlâamızı

inkişâf ettirmiştir. Edebiyatta dahi aynı hakikati, asr-ı hâzırın şubelere ayrılmış faciasına esâs olan iptidai ve hafî oyunun yaptığı te'sîrât-ı adidede görebiliriz; keza ilk intişâr eden gazeteden teşâub etmiş vesâir envâ' edebiyat üzerine ve birbiri üzerine tesir ve aks-i tesir yapmış olan şu şimdiki neşriyât-ı mevkûtenin eşkâl ve envâ'-ı kesîresinde de görebiliriz. Rafael'den evvelkilerinki gibi yeni bir boyalı resim mektebi zuhûr edince bunun diğer mekteplere icrâ edeceği tesir; her nev' sanat-ı tersîmin fotoğraftan aldığı tenbîhler; yeni kavâid-i tenkîdin netâyic-i mürekkebesi, ta'dâd-ı âsar keyfiyyetini irâe için ayrı ayrı mütâlâa edebiliriz.

Ma'mâfih bizim için matlûb sâbit oldu diyebiliriz. İhtisârın icap ettiği ifade noksanları itikâdımızca îrâd [83/84] edilen kaziyelerin sıhhatini ihlal etmez. Bazı yerlerde icap eden tahdîdât bizim istihrâcâtımıza bir tesir icrâ etmez. Vâkıa terakkînin asıl ve menşeiini taharri ederken ekseriyâ mürekkebe ve muğlak esbâbı basit gibi telakkî ettik. Lâkin bu mürekkebe esbâbın da netice-i hâsıllarından daha az mürekkebe olduğu yani kendilerinden daha mürekkebe neticeler doğduğu muhakkaktır. Teferruâta ait itirazlar bizim davamızı cerh edemez. Sayısız vukuât ve hakâyık ispat eder ki her türlü terakkî, mütecânisden gayr-ı mütecânise doğrudur ve böyle olmasının sebebi de her tebeddülün birçok mukaddem tebeddüleri takip etmesidir. Şu nokta ehemmiyetlidir ki ahvâl ve vakayî'nin kâbil-i vusûl ve mebzûl olduğu yerlerde bu hakikatler en ziyâde zâhirdir.

Ma'mâfih delil ile sabit olandan fazlasını iddiadan ictinâb ve şununla iktifâ edelim ki bize malum olan bütün terakkîyatın kanunu ve illeti işte arz olunduğu gibidir. Sehâb-ı muzî nazariyesi bir kere ispat edilse o vakit bi'l-cümle kâinatın bir cism-i uzvî gibi vaktiyle mütecânis olduğu, hem hey'et-i mecmûasıyla, hem kısım kısım bilâtevakıf gayr-ı mütecânisliğe doğru ilerlediği aşîkâr bir hakikat olur ve görülür ki bugünün her vakasında olduğu gibi tâ bidâyet-i hilkâtden beri her kuvve-i masrûfanın müteaddid kuvvetlere inkisâm etmesi mütemâdiyen mütezâyid bir ihtilât husûle getirmiştir; bu vechile gayr-ı mütecânisliğin tezâyüdü henüz devam etmektedir ve böyle devam [84/85] edip gidecektir; terakkî bir tesadüf değil ve insânın elinde bir şey de değil, belki fâideli bir zarûrettir.

Delâilimizin ontolojiye, ilm-i vücûda yahut felsefeye müteallik cihetine dâir bir iki söz söyleyeceğim. Kar'ilerimin içinde felsefenin bütün asırlarda halletmekten aciz kaldığı mesâil-i uzemâtn burada halline gayret ve muvaffakiyet gösterilmiş diye hükmedenler iyice bulunur zannederim. İhtâr ederim ki bu bâbda hiç kimse kendini aldatmasın. İşte bu kadar söz söyledikten sonra dahi gizli olan hakikat ve muâmmâ-yı hilkat yine öyle duruyor. Kâbil-i izâh olan cihetlerin izahı, ötede ve perde altında duran iç yüzün kâbil-i rü'yet ve irâe olmadığını daha büyük vuzuh ile ispat ediyor. Fikri takyîd etmeksizin istiklâl ve cüret ile yapılan tetkikat daima, bütün doğru dine daha metin bir esâs vermektedir. Mütevâris itikatlarını birer birer terk etmeye mecbur olan bu aziz akidelerinin her gün tezelzûle uğradığını gören korkak din gayretkeşleri bir gün bütün gizli şeylerin esbâbı izah

ediliverilecek diye kendi kendilerine endişe edip ilimden o nispette tevahhuş ederler ve inanmamazlığın yahut imansızlığın en koyusu olmak üzere “Hakikat hayır değil, belki şerdir.” diye korkarlar. Diğer tarafta ilmin ciddi hâdimi olanlar delâil ne netice verirse onunla iktifâ [85/86] ederek her keşif ve taharrî neticesinde bu âlemin gayr-ı mümkünü'l-hâl bir mesele olduğuna daha kat'î bir surette kâni' olurlar. İlim adamları gerek âlem-i haricîde gerek kendi âlemlerinde kendilerini, mûnkat' olmaz tahavvülât içinde bulurlar ki bu tahavvülâtın ne iptidası vardır ne intihâsı. Eşyanın seyr ve tekâmülünü tetkik ederek vaktiyle bütün maddenin gayet seyyâl ve münteşir bir halde mevcut olduğu farziyyesinin zihnini işgâl etmesine müsaade ediyorsa bu, eşyanın nasıl olup da böyle olduğunu tasavvur etmek imkânını göremediği içindir. Kezalik istikbâli düşünmeye daldığı vakit önünde mütemadiyen inkişâf etmekte olan silsile-i uzemâ-yı hâdisâta bir had tayin edemez. Kendi nefesine rücu' ettiği vakit dahi şuurunun (yani nefsinden haberdar olmanın) ilk ve son uçlarını ele geçirilemeyecek derecede ba'id görür; bu ittulâ' ne vakit ve nasıl başlamıştır tahattur edemez. Ve bunu mevcûdiyetinin hiçbir anında tetkik edemez. Çünkü yalnız geçmiş olan bir hâlet-i şuuriye hakkında i' mâl-i fikir edilebilir, geçmekte olan asla tetkik edilemez. Enfûsî veya âfâkî hâdisât-ı müteselsilenin mâhiyyet-i zâtiyelerine teveccüh ettiği vakit yine kendini dalâlette görür. Her ne kadar bütün havâss-ı eşyâyı kuvvetin tezâhürâtına müncer kılmaya muvaffak olursa da bununla kuvvetin ne olduğunu anlamak iktidarına mâlik olamaz; bi'l-akis kuvveti düşündükçe aczi ve hayreti artar. Kezalik [86/87] ef'âl-i akliyyeyi tahlil ile sonunda, bütün tefekkürü vücuda getiren mevâd-ı asliyye, ihsâsâtдан ibaret olduğu neticesine vâsıl olabilirse de daha ileriye hiç gidemez; çünkü ihsâs yani hiss-i bâtuniyi tasavvur ve idrâk bile edemez. Hâsılı enfûsî ve âfâkî her şeyin mâhiyyet ve hakikat-i asliyyesi aynı derecede gayr-ı mümkünü'l-idrâk olduğunu idrak eder. Biliriz ki maddiyyûn ile ruhiyyûnun mübâhesesi ancak bir nizâ'-ı lafzîdir; mübâhislerin ikisi de müsâvî derecede haksızdır; çünkü ikisi de benî-Âdem'in anlaması mümkün olmayan şeyleri anladım itikatındadır. Hangi cihete doğru olursa olsun bütün yapacağı tetkikat, en nihâyet onu bilinmesi gayr-ı mümkün hakikatlerle yüzyüze getirir, akl-ı beşerin büyüklüğünü ve küçüklüğünü yani saha-i tecrübe ve müşâhedesinde bulunan şeyleri idrâke muktedir ve müşâhedesinden hariç şeyleri de idrakten aciz olduğunu vehleten anlar. Herkesten daha açık ve iyi anlar ki en basit bir keyfiyet, bir hakikat, hadd-i zâtında bi'l-küllîye anlaşılmasın bir şeydir. Yalnız o, doğru olarak görür ki ilm-i mutlak istihsâli mümkün değildir. Yalnız o bilir ki her şeyin altında veya içinde nazarın nüfuz edemeyeceği bir sır vardır. [87]

Kaynakça

- Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2015.
- Ahmed Midhat, *Musâhabât-ı Leyliye*, On Dördüncü Musahaba, "Terakki" (İlk defa olarak Tercümân-ı Hakikât'te tefrika edildikten sonra kitap şeklinde dahi Kırk Anbar Matbaası'nda basılmıştır.), İstanbul, 1306, s. 1-32.
- Ahmed Şuayb, "Devlet ve Cemiyet", *Ulum-ı İktisadiyye ve İçtimaiyye Mecmuası*, Kanun-ı Evvel 1324, sy. 1, s. 54-71.
- Atay, Tayfun, *Din Hayattan Çıkar*, 7. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Bedii Nuri, "Hayat-ı İçtimaiyye I", *Ulum-ı İktisadiyye ve İçtimaiyye Mecmuası*, Eylül 1325, sy. 9, s.1-19.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, yay. haz. Ahmet Kuyaş, İstanbul: YKY, 22. Baskı, 2016.
- Bock, Kenneth, "İlerleme, Gelişme ve Evrim Kuramları", *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, Yay. Haz. Mete Tunçay ve Aydın Uğur, 3. Baskı, İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2014, s. 59-104.
- Bowler, Peter J., *The non-Darwinian Revolution: Reinterpreting a Historical Myth*, Baltimore: John Hopkins University Press, 1988.
- Burke, Peter, *Sosyoloji ve Tarih*, çev. Mehmet Tanju Akad, İstanbul: Işık Yayınları, 2019.
- Bury, J. B., *The Idea of Progress: An Inquiry into Its Origin and Growth*, New York: Dover Publications, 1st Ed., 1955.
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Say Yayınları, 7. Baskı, 2017.
- Davran, Abdulvahap, "İbrahim Aşki Tanık'ın Edebiyat Dersi Hülâsaları Eseri Üzerine Bir İnceleme", Yüksek Lisans tezi, Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Demir, Remzi, *Philosophia Ottomana: Osmanlı Felsefesi*, Birleştirilmiş Yeni Baskı, İstanbul: Lotus Yayınevi, 2018.
- Freud, Sigmund, *A General Introduction to Psychoanalysis*, New York: Garden City Pub. Co., 1943.
- Hoca Tahsin Efendi, "Tarih-i Terakki", *Mecmua-i Ulûm*, 1297, c. 2, sy. 5, s. 353-371.
- İnalçık, Halil, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, İstanbul: Kırmızı Yayınları, 6. Baskı, 2017.
- Karpat, Kemal K., *Osmanlı Modernleşmesi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 3. Baskı, 2017.
- Köker, Levent, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 15. Baskı, 2016.
- Lewis, Bernard, *Hata Neredeydi?*, çev. Murtaza Özeren, İstanbul: Kronik Yayınları, 2. Baskı, 2020.
- Mason, Stephen F., *Bilimler Tarihi*, çev. Umur Daybelge, Ankara: AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.

- Mustafa Satı, "Uzviyetler ve Cemiyetler", *Ulum-ı İktisadiyye ve İçtimaiyye Mecmuası*, Ağustos 1325, sy. 8, s. 433-454.
- Nisbet, Robert, *Sosyolojik Düşünce Geleneği*, çev. Yusuf Kaplan, 3. Baskı, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2020.
- Özlem, Doğan, "Terakki (İlerleme) Fikrinin Kaynağı ve Gelişimi", *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, Bahar, sy. 14, 2005, s. 203-209.
- Spencer, Herbert, "Progress: Its Law and Cause; With Other Disquisitions, viz.: The Physiology of Laughter, Origin and Function of Music, The Social Organism, Use and Beauty, The Use of Anthropomorphism", *Humbolt Library of Popular Science Literature*, New York: J. Fitzgerald, January 1881, s. 233-285.
- Spencer, Herbert, "Progress: Its Law and Cause", *Essays: Scientific, Political & Speculative*, c. 1, Library Edition, London: Williams and Norgate, 1891, s. 8-62.
- Spencer, Herbert, *Social Statics; or The Conditions Essential to Human Happiness Specified, and the First of Them Developed*, New York: D. Appleton and Company, 1888.
- Spencer, Herbert, "Progress: Its Law and Cause", *The Westminster Review*, c. 67, American Edition, New York: Leonard Scott & Co., January-April 1857, s. 244-267.
- Spencer, Herbert, *Terakki: Kanunu ve Sebebi*, müt. İbrahim Aşkı, Dersaadet: Ali Şükrî Matbaası, 1335.
- Şemseddin Sami, "Hoca Tahsin", *Hafta Dergisi*, sy. 5, 1298 (1881), s. 72-76.
- Tunç, Mustafa Şekip, "Mekanik ve Organik Davalarının Kıymetleri ve Bunlardan Alınacak Dersler", *Cumhuriyet Gazetesi*, 27.09.1942, s. 2.
- Tunç, Mustafa Şekip, *Terakki Fikri*, haz. Osman Bahadır, İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 2005.
- Watson, Peter, *Fikirler Tarihi: Ateşten Freud'a*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 8. Baskı. <https://www.britannica.com/biography/Herbert-Spencer/The-synthetic-philosophy-in-outline#ref324230>. (Erişim tarihi 19.12.2020).

